نوموركي مؤرخين

ليكوال

پوهاند عبدالحی حبيبي

دا کتاب د لوی احمد شاه بابا رحمة الله علیه علمي او کلتوري مرکز او "رشاد خپرندویه ټولني" په ګډه مرسته چاپ سو .

د کتاب پېژندنه :

د کتاب نوم	:::	نومورکي مؤرخين
ليکوال	:::	پوهاند علامه عبدالحی حبيبي
لومړی چاپ	:::	۱۳۵۹/لمريز کال کابل
دوهم چاپ	:::	۱۳۸۳ /لمريز کال کندهار
خپروونکی	:::	د لوی احمدشاه بابا علمي او کلتوري مرکز
ډيزاين/کمپوز	:::	رشاد کمپيوټر اداره
چاپ شمېر	:::	(۵۰۰) ټوکه
چاپ چاري	:::	صحاف نشراتي مؤسسه

د افغانستان او پښتنو د تاريخ نومورکي مؤرخين

ليکوال :

پوهاند عبدالحی حبيبي

فهرست

گڼه	سرلیک	مخ
۱.	د خپرونکي یادښت	۱
۲.	د افغانستان او پښتنو د تاریخ ځیني مؤرخین	۳
۳.	یادښت	۴
۴.	مؤرخین د لوی مؤرخ له نظره	۶
۵.	سلېمان ماکو د (تذکره الاولیاء) لیکوال	۲۲
۶.	شېخ کټه د (لرغوني پښتانه) لیکوال	۲۳
۷.	شېخ قاسم د (تذکرهٔ اولیاء افغان) لیکوال	۲۵
۸.	شېخ امام الدین د (تاریخ افغاني) لیکوال	۲۶
۹.	محمد بن علي البستي د (تاریخ سوري) خاوند	۲۷
۱۰.	احمد بن سعید اللودي د (اخباراللودي) لیکونکی	۲۹
۱۱.	دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکی	۳۱
۱۲.	شېخ بستان بړېڅ د (بستان الاولیاء) لیکونکی	۳۲
۱۳.	علي محمد کندهاری د (حالنامې) لیکوال	۳۳
۱۴.	اخوند درویزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) لیکونکی	۳۳
۱۵.	کامران خان سدوزی د (کلید کامرانی) مؤلف	۳۴
۱۶.	الله یار د (تحفهٔ صالح) لیکوال	۳۶
۱۷.	محمد رسول هوتک د (بیاض) لیکونکی	۳۷
۱۸.	نعمت الله هروی د (مخزن افغانی) لیکوال	۳۷
۱۹.	هیبت خان کاکړ د (مخزن افغانی) لیکمرستونکی	۳۸
۲۰.	شېخ عباس سروانی د (تاریخ شېرشاهي) لیکوال	۳۹
۲۱.	مولانا محمود د (تاریخ ابراهیم شاهی) لیکوال	۴۰

گڼه	سرلیک	مخ
۲۲.	احمد خان د (مجمع التواریخ) لیکوال	۴۰
۲۳.	ملا مست زمند د (سلوک الغزاه) لیکوال	۴۱
۲۴.	شیخ رزق الله مشتاقي دهلوي د (واقعات مشتاقي) لیکوال	۴۲
۲۵.	ابراهیم بېټنی د (تاریخ شېرشاهی) بشپړوونکی	۴۳
۲۶.	غلام حسین سلیم د (ریاض السلاطین) لیکوال	۴۵
۲۷.	شیخ ملي د (دفتر) لیکوال	۴۵
۲۸.	ګجو خان رانیزی د پښتنو د تاریخ لیکوال	۴۷
۲۹.	خوشحال خان خټک د (بیاض) لیکوال	۴۸
۳۰.	حافظ رحمت خان د (خلاصه الانساب) لیکوال	۴۹
۳۱.	نواب مستجاب خان بړېڅ د (ګلستان رحمت) لیکوال	۵۱
۳۲.	سعادت یار خان بړېڅ د (ګل رحمت) لیکوال	۵۱
۳۳.	نیاز احمد "هوش" د (تاریخ روهیل کهنډ) لیکوال	۵۲
۳۴.	محمد سلیمان خان اسد د (تاریخ افغانستان) لیکوال	۵۲
۳۵.	نواب محبت خان د (ریاض المحبه) لیکوال	۵۳
۳۶.	..... د (تذکره الملوک) لیکوال	۵۵
۳۷.	خان جهان لودي د (مرآت الافاغنه) لیکوال	۵۷
۳۸.	منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال	۵۸
۳۹.	اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال	۵۹
۴۰.	..... د (نادر نامې) ناظم	۶۰
۴۱.	..... د (سلطان اویس) د تاریخ لیکوال	۶۰
۴۲.	میا عمر خمکنی د (شجرهٔ نسب افغانان) لیکوال	۶۱
۴۳.	محمد د (پټې خزانې) لیکوال	۶۲
۴۴.	ربدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم	۶۴
۴۵.	د (صولت افغاني) لیکوال محمد زردارخان ناغر	۶۴
۴۶.	افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) لیکوال	۶۵
۴۷.	میرزا عطاء محمد ښکارپوري د (نوای معارک) لیکوال	۶۶
۴۸.	حاجي محمد عارف قندهاری د (مطلع او مقطع) لیکوال	۶۷

گڼه	سرلیک	مخ
۴۹.	سلطان محمد خالص د (تاریخ سلطانی) لیکوال	۶۸
۵۰.	قاسم علي خان د (محاربهٔ کابل) ناظم	۷۰
۵۱.	رساله نسب نامه فرقه غلجي	۷۱
۵۲.	روزنامهٔ غزوات هندوستان	۷۲
۵۳.	ائمه الافاغنه	۷۳
۵۴.	د ملا محمدخانمیر چارمقاله	۷۴
۵۵.	اسرار الافاغنه	۷۴
۵۶.	خواجو ملېزی د (تواریخ افاغنه) لیکوال	۷۵
۵۷.	د پیر معظم شاه (تواریخ رحمت خان)	۷۶
۵۸.	سعادتنامهٔ افغانی	۷۷
۵۹.	محمد امین سرپربکړی د (جګړه د محمود افغان	۷۸
۶۰.	عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو لیکوال	۷۹
۶۱.	د باروزو جنګنامه	۸۰
۶۲.	تذکیر البار (حالات باروزائی)	۸۰
۶۳.	منظومه جنګنامه	۸۱
۶۴.	د (تذکره الملوک) نومورکی لیکوال	۸۱
۶۵.	موسی بن جرجیس د (تاریخ العجم و الافغان) لیکوال	۸۲
۶۶.	د قاسم علي افریدي تاریخ	۸۲
۶۷.	محمد امین ګلستانه د (مجمل التواریخ) لیکوال	۸۴
۶۸.	د (حقیقت بناء و عروج فرقهٔ سکهان) لیکوال	۸۴
۶۹.	حسین علي د (زیب تاریخها) لیکوال	۸۵
۷۰.	محمدحسیني د (تاریخ احمدشاهي) لیکوال	۸۵
۷۱.	عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ احمدشاه	۸۶
۷۲.	شیخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم	۸۶
۷۳.	امام الدین حسیني چشتي د (تاریخ حسین شاهي) لیکوال	۸۷
۷۴.	تاریخ محاربهٔ کابل یا ظفرنامه اکبري	۸۷
۷۵.	فداحسین د (تاریخ افغانستان) لیکوال	۸۸

گڼه	سرلیک	مخ
۷۶.	کاشي راج پنډت د (احوال جنگ بهاو و احمدشاه	۸۸
۷۷.	غلام حسین ثمین د (حالات امدن احمدشاه درانی	۸۹
۷۸.	عبدالکریم کشمیری د (بیان واقع) لیکوال	۸۹
۷۹.	محمود الموسوی د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) لیکوال	۹۰
۸۰.	محمدعلي انصاري د (تاریخ مظفري) لیکوال	۹۰
۸۱.	محمد اسلم د (فرحت الناظرین) لیکونکی	۹۱
۸۲.	محمدیوسف سدوزی د (کلیات ریاض) لیکوال	۹۱
۸۳.	د اکماس کردي (جنگنامه)	۹۲
۸۴.	محمدجعفر شاملو د (منازل الفتوح) لیکوال	۹۲
۸۵.	د (تاریخ فیض بخش) لیکوال شیوپرشاد	۹۳
۸۶.	عروج و خروج احمدشاه درانی	۹۳
۸۷.	سوهن لال سوري د (عمده التواریخ) لیکوال	۹۳
۸۸.	(تهماس نامه) د تهماس خان لیکنه	۹۴
۸۹.	تاریخ احمدشاهی	۹۴
۹۰.	مراسلات احمدشاه	۹۴
۹۱.	(شاهنامه احمدیه) د نظام الدین عشرت مثنوي	۹۵
۹۲.	د قدرت الله صدیقي (جام جهان نما)	۹۵
۹۳.	د شېرمحمدخان (زبده التواریخ)	۹۵
۹۴.	تاریخ بلوچستان	۹۶
۹۵.	د میرزا احمدعلي کتابچه	۹۶
۹۶.	اندرام د (بدایع وقایع) لیکوال	۹۷
۹۷.	هانوی جونس د (انقلاب پارس) لیکوال	۹۷
۹۸.	د محمدحسن مستوفي (زبده التواریخ)	۹۸
۹۹.	میر عبدالکریم ندیم د افغان او بخارا مؤرخ	۹۸
۱۰۰.	محمد رحیم بخش د (دولت درانیه) لیکوال	۹۹
۱۰۱.	د میرمحمد باقر یاداښتونه	۹۹
۱۰۲.	محمد طاهر وحید قزویني د (عباس نامې) مؤلف	۱۰۰

گڼه	سرلیک	مخ
۱۰۳.	د محمد علي حزین تذکره	۱۰۰
۱۰۴.	د بصیرت نامې لیکوال	۱۰۰
۱۰۵.	عبدالنبي بهبهاني د (بدایع الاخبار) لیکوال	۱۰۱
۱۰۶.	تاریخ خاندان سدو و میر افغان	۱۰۱
۱۰۷.	عبدالله د (تاریخ داوری) لیکوال	۱۰۱
۱۰۸.	ملا اختر د تاریخ لیکوال	۱۰۱
۱۰۹.	محمد کاظم مروی د (نامهٔ عالم آرا) لیکوال	۱۰۲
۱۱۰.	احمد علي خان وزیری د تاریخ کرمان لیکوال	۱۰۲
۱۱۱.	د ایران او اروپا روابط د صفویانو په وختو کي	۱۰۳
۱۱۲.	ظفرنامهٔ خسروی	۱۰۳
۱۱۳.	خاینکوف د بخارا د خانی او علمي تحقیقاتو لیکوال	۱۰۳
۱۱۴.	نورمحمد د (تاریخ سلیمانی) لیکوال	۱۰۴
۱۱۵.	شاه محمد د (تاریخ خاندان سدوزائی) لیکوال	۱۰۴
۱۱۶.	محمدحسن خان مراغی د (مطلع الشمس) لیکوال	۱۰۵
۱۱۷.	فریه فرانسوی گرزندوی د افغانانو د تاریخ لیکوال	۱۰۵
۱۱۸.	فارسي اخبارات و مراسلات	۱۰۶
۱۱۹.	د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنی	۱۰۶
۱۲۰.	بگدان اسلانوف د افغاني راپور لیکوال	۱۰۷
۱۲۱.	دیفریموف یادداشتونه په روسي ژبه	۱۰۷
۱۲۲.	د جان فاستر د سفر یادداشتونه	۱۰۸
۱۲۳.	راورتي د پښتو او افغاني پېژندني ستر لیکوال	۱۰۸
۱۲۴.	پاتروسینسکي د (انقلاب ایران) لیکوال	۱۰۹
۱۲۵.	میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواریخ) لیکوال	۱۱۰
۱۲۶.	میرٔ احمدشاه رضواني د (تحفه الاولیاء) لیکوال	۱۱۰
۱۲۷.	تاریخ افغانستان	۱۱۰
۱۲۸.	د ملتان د سدوزو د تاریخ لیکوال احمد نبي خان	۱۱۱
۱۲۹.	علي قلي میرزا د (تاریخ وقایع و سوانح افغانستان) مؤلف	۱۱۲

گڼه	سرلیک	مخ
۱۳۰	بهاري لال د (احوال نجیب الدوله و علي محمد خان	۱۱۲
۱۳۱	فقیر محمد د (جامع التواریخ) لیکوال	۱۱۲
۱۳۲	عبدالقادر کابلی د (اویماق مغل) لیکوال	۱۱۳
۱۳۳	محمود بن امیر ولي د (بحر الاسرار) مؤلف	۱۱۳
۱۳۴	میرزا سنگ محمد بدخشي د (تاریخ بدخشان) مؤلف	۱۱۳
۱۳۵	هنورام د (تاریخ بلوچستان) مؤلف	۱۱۴
۱۳۶	تاریخ قندهار در عصر درانی	۱۱۴
۱۳۷	رای چنرس د (چهار گلشن) مؤلف	۱۱۴
۱۳۸	عصت الدین د (خلاصه الاخبار) خاوند	۱۱۵
۱۳۹	سید محمد طباطبائي اصفهاني د (نسب نامه افاغنه) مؤلف	۱۱۵
۱۴۰	ثاقب د (تاریخ افاغنه) لیکوال	۱۱۵
۱۴۱	احمد د (معدن اخبار احمدی) لیکوال	۱۱۶
۱۴۲	محمد بدرالرحمن د (واقعات درانی) مؤلف	۱۱۶

د خپروونکي یادښت

پښتنو د تاریخ په اوږدو کي د خپل تاریخ د روښانه کولو لپاره هڅي کړي، تاریخونه یې لیکلي، ادبي تذکرې یې لیکلي، ادبیات یې روزلي، د خپل هیواد او حتی سیمي په کچه یې د هغوی د جغرافیایي موقعیت او پولو د روښانه کولو په باره کي آثار کښلي دي.

دا هڅي له ډیري اوږدې زمانې راپیل سوي دي، د اړوندي موضوع په باره کي په لسګونو او سلګونو تاریخي او ادبي کتابونه لیکل سوي دي.

خو ! بدبختانه زموږ هیواد تل د پردو یرغلګرو تر ناروا یرغلونو لاندي راغلی دی چي د دغو یرغلونو په اوږدو کي د دې هیواد تاریخ او فرهنګ ته هم نه زغمونکي زیانونه اوښتي، زموږ تاریخي او ادبي آثار ورک سوي یا یرغلګرو د ځان سره وړي او حتی داسي هم پېښه سوې چي کتابونه څه د کتابو او لیکوالو نومونه هم دغو خړو سېلابي سېلیو د ځانه سره وړي دي.

خو د دې هیواد او تاریخ زېږوونکي اولس وروستنیو پوهانو د خپلو مشرانو پر پله پل ایښی او د دغه ډول پېښو د مونډني لپاره یې لیڅي رانغښتي وې او دي، چي د سر په لیکه کي یې د هیواد د نامتو تاریخ لیکونکي، ادبپوه او جغرافیه پوه پوهاند علامه عبدالحي حبیبي رحمه الله نوم راځي. چي تر ډیري اندازې په دې برخه کي بریالی سوی او توانېدلی دی چي زموږ د تاریخ او ادب ډیري تیارې روښانه کړي. هغوی د زیاتو شمېر نورو لیکلو او چاپي آثارو په لړ کي یو هم د "نومورکي مؤرخین" په نوم کتاب دی، چي ۱۳۸ تنه نومورکي تاریخ لیکونکي او یا هم د هغوی کتابونه راپېژني.

د دي چاپ کړي کتاب د نه پیدا کېدو او مهموالي له امله په کندهار کي د "**لوی احمدشاه بابا رحمه الله علمي او کلتوري مرکز**" او "**رشاد خپروندویه ټولني**" وپتیل چي دا کتاب د دوهم ځل لپاره چاپ او د تاریخ څېړونکو او مینه والو ته وړاندي کړي.

خدای ﷻ دي وکړي چي د دي کتاب په بیا چاپېدو سره ځوان تاریخ لیکونکي او د فرهنګ مینه وال خپلي راپیل کړي هڅي بشپړي او ګړندۍ کړي.

په همدي هیله

د لوی احمدشاه بابا رحمه الله علمي او کلتوري مرکز

او

رشاد خپرندویه ټولنه

د افغانستان او پښتنو د تاريخ ځيني مؤرخين

زما د يادداښت په كتابچوكي دا (۵۰) كاله ځيني كتابونه يا د نوموركو تاريخ ليكونكو نومونه سره راټول سوي وو، چي كله كله به ما په خپله له هغو يادونو څخه كار اخيست او د بل چا لپاره د ګټي وړ نه وو.

يوه ورځ ښاغلي زلمي هيوادمل ماته وويل چي دغه يادداښتونه كه سره راټول سي او د يوه كتابګوټي په توګه چاپ سي، نورو ته به هم ګټور وي او فايده به يې عامه سي.

ما هغه ګرد سره راټول كړل او ده ته مي وسپارل چي دا دی د ده په همت خپرېږي. خداي دي خپلي ښې او ښادۍ د ده په برخه كي، چي په داسي كارو كي زياړونه ګالي.

كابل ـ جمال مېنه
عبدالحی حبيبي
۱ جدي ۱۳۵۹

یادښت

د کابل پوهنتون د ژبو او ادبیاتو پوهنځی وياړي چې د هیواد د ستر نومیالي ادبي، علمي او روحاني شخصیت میا فقیرالله حصارکي ننګرهاري د دوه سوم تلین په نمانځنه کې د یو لړ لیکچو (رسالو) په خپرولو سره برخه اخلي او په دې لړ کې د پیاوړي استاد پوهاند حبیبي دغه ګرانبیه لیکچه د سیمینار برخه والو او نورو مینه والو ته وړاندې کوي.

په دې لیکچه کې د افغانستان (۱۳۸) تنه پېښلیکوونکي (مؤرخین) ښوول سوي چې زیاتره په دغه نامه چاته هېڅ څرګند نه وو.

د دغو تاریخ لیکونکو پېژندګلوي دا راڅرګندوي چې په پښتنو کې تاریخ لیکنه لږ تر لږه له اوومې اسلامي پېړۍ (۶۱۲) راهیسې پیل سوې او تر موږه رارسېدلې ده. په دغو نومورکو مؤرخینو کې زیاتره داسې کسان راځي چې د پښتو ادب تاریخ او تذکرو په ترڅ کې نور راز راز تاریخي پېښې هم را اخلي.

په دې توګه دغه لیکچه په خپل تاریخي او ادبي ارزښت سره د پښتو ژبې او ادب پر پښتو څېړونکو او زده کوونکو سربېره له هغو ټولو هیوادوالو سره هم مرسته کولای سي چې غواړي په ټولیزه توګه د پښتنو له تېر اته سوه کلن سیاسي، ادبي او فرهنګي تاریخ څخه خبر سي.

استاد حبیبي د دغه لرغوني فرهنګپالي هیواد د یوه پیاوړي پوهاند، لیکوال، څېړونکي او مؤرخ په توګه خپل ټول ژوند همدا راز علمي څېړنو او پلټنو ته وربښلی او څنګه چې (راټولوونکی موندونکی دی) نو د داسې ډېرو پټو خزانو په رابرسېرونه بریالی سوی هم دی، د غوریانو، سوریانو، لودیانو، لویکانو، د سوات او کونړ د امیرانو او داسې نورو افغاني او بیا پښتنو واکمنانو او سوبمنانو برسېرونه او پېژندنه یې د دغو خبرو ځلاندې بېلګې او ساري بلل کیږي.

د ژبو او ادبیاتو پوهنځی په داسې ترڅ کې چې د خپل مؤسس او لومړي پیاوړي استاد دغسې نوې څېړنې ته په درنه سترګه ګوري او په زړه کې ورته ځای ورکوي د لا زیاتو علمي بریالیتوبونو په هیله ورته د یوه روغمن او پتمن ژوند اوږدوالی غواړي.

پوهنوال دوکتور مجاوراحمد زیار
د ژبو او ادبیاتو پوهنځی رئیس

مؤرخین د لوی مؤرخ له نظره

زما لپاره د خوښۍ ځای دی، چې د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبيبي د آثارو د چاپولو او ترتیب په لړ کې د دوی د دغه قيمتي او مهم اثر "نوموړکي مؤرخين" په ترتيب او طبع بريالی کېږم.

د افغانستان او حتی منطقې په ليکوالو او مؤرخينو کې استاد حبيبي يو داسي مؤرخ دی، چې په تاريخ، ادب، اجتماعي، سياسي او ملي تاريخ او ورسره تاريخي جغرافيه کې د ډيرې پراخې مطالعې، ژور علمي نظر او دقيقو علمي او مسلکي ابتکاراتو خاوند دی.

لوی استاد لا د طلوع افغان مدير و (۱۳۰۸ ش څخه وروسته) چې د افغانستان پر اجتماعي تاريخ، لرغوني او معاصر تاريخ يې علمي او مبسوط مقالات کښل او د طلوع افغان پاڼې يې په خپلو مفيدو او مهمو تاريخي او علمي پلټنو ښايسته کولې او افغانان يې د خپل هيواد او خلکو له تاريخي عظمت او برمه خبرول، د تاريخ د ملي قهرمانانو کارنامې او ملي مفاخر يې ورپېژندل.

په دې خصوص کې د لوی استاد ليکني او مقالات لا هماغه وخت د طلوع په پاڼو کې منحصري نه سوې پاته بلکې د خپل علمي، ادبي او مسلکي قوت له پلوه يې د کابل د ادبي انجمن خپرونو ته هم لاره وکړه، په کابل مجله او د کابل په نورو موقوتو خپرونو کې هم خپرې سوې، علمي دنيا او د افغانستان د تاريخ علاقمندان يې د ليکنو له علمي فيضه بهره مند سول.

په ۱۳۱۷ ش کال کې چې لوی استاد د پښتو د نوميالي شاعر خوشحال خان خټک (۱۰۲۲ _ ۱۱۰۰ هـ ق) کليات د "خوشحال مرغلري" په نامه چاپ او نشر کړل، د دغه مغتنم او ګټور اثر په مقدمه کې يې د تاريخي

پلټنو يو کوچنی ځنګ په کتابي شکل خوندي سو، او کله چې يې د عبدالقادر خان خټک (۱۰۶۳ _ ۱۱۲۴ هـ ق) او لوی احمدشاه بابا (۱۱۶۰ _ ۱۱۸۶ هـ ق) (طبع ۱۳۱۸ کندهار، طبع ۱۳۱۹ کابل) د يوانونه خپاره کړل، د دغو ديوانونو په مفيدو مقدمو کي يې هم خپلې تاريخي پلټنې او ګروېږنې ځای کړې.

لوی استاد په ۱۳۲۰ ش کال د پښتانه شعراء لومړی ټوک وکيښ او په ۱۳۲۳ ش کال يې د پښتو د ادبي تاريخ او د پښتنو او افغانستان د ملي او اجتماعي تاريخ ګرانبها ذخيره د دانشمند او سترګور مؤرخ محمد هوتک پټه خزانه نشر کړه، علمي او تحقيقي شروح، تعليقات او مقدمات يې پر وکښل، چې په کتاب کي د راغلو او يادو سوو رجالو، اماکنو، کتبو او تاريخي وقايعو په څېړنه، څرګندونه او پلټنه کي د تاريخ او ادب له محققينو او محصلينو سره پوره مرسته کولای سي. په ۱۳۲۵ ش کال چې د ادبياتو د پوهنځی چاري هم ور وسپارل سوې، نو يې د پښتو د ادبياتو د تاريخ د لومړي ټوک په کښلو او نشرولو د افغانستان د تاريخ د مهمو تاريخي مسايلو او پښتو ژبي د تاريخ او قديمو ادبي او تاريخي رواياتو په باب پلټنې، تاريخي څېړني د علم او ادب مينانو ته وړاندي کړې.

تر دغه مهاله وروسته لوی استاد د افغانستان د تاريخ او د ژبو (پښتو _ دري) د ادب په تاريخ دومره کتابونه وکښل، رسالات او مقالات يې نشر کړل، قديم تاريخي او ادبي متون يې چاپ کړل چې تفصيل يې دلې نه ځايېږي، خو د ويلو وړ ده چې د دوی قيمتي او ادبي تاريخي ليکني نه يوازي په افغانستان کي ارزښتني او د درناوي وړ دي، بلکې د سيمې په هيوادو او حتی بين المللي علمي محافلو کي هم په درنه سترګه ورته کتل کيږي، دانشمندان او محققين استفاده ترې کوي.

لوی استاد د خپلو دغو علمي او ادبي او تحقيقي هڅو او زيارونو په نتيجه کي تر سلو زيات مستقل تاريخي، ادبي او علمي کتابونه د پنځو سو په شاوخوا کي علمي رسايل او تر درو زرو زياتي تحقيقي او علمي مقالې د علم او ادب دنيا ته وړاندي کړي دي چې د افغانستان، سيمي او نړۍ فرهنګي او ثقافتي تاريخ وياړ په کوي.

د لوی استاد ادبي او تاریخي او نور علمي آثار نه یوازي د ګران هیواد افغانستان د علمي مؤسسو او فرهنګي ادارو له خوا خپاره سوي دي، بلکي د سیمي د هیوادو علمي او فرهنګي مؤسسو او د بین المللي محافلو،علمي مجامعو هم د دوی مفید او ګټور آثار خپاره کړي دي.

د پښتو او دري ژبو د تاریخ ادب په باب د ډېرو مهمو او علمي ګڼو مقالو او کتابو تر څنګه لوی استاد د افغانستان د ملي، اجتماعي او سیاسي تاریخ په مختلفو څنګونو ډېر زیات مقالات کښلي او د لرغوني او معاصر افغانستان تاریخي جغرافیا یې په مغتنم ډول د مقالو او رسالو په ترځ کي هر اړخیزه څېړلې ده، د دغو مقالاتو یوه درنه برخه د آریانا په مجله او نوري یې د هیواد په نورو موقوتو خپرونو او د سیمي د هیوادو په موقوتو علمي نشریو کي خپرې سوي دي. له دغو رسالاتو او مقالاتو سربېره د استاد تاریخي مهم او د یادوني وړ کتب دا دي:

- افغانستان بعد از اسلام
- تاریخ مختصر افغانستان
- افغانستان در عصر ګورګانیان هند
- د افغانستان تاریخي پېښلیک او نور ...

د نوای معارک، فضایل بلخ، طبقات ناصري او زین الاخبار ګردیزي، شروح، تعلیقات او مقدمات هم دوی کښلي دي.

❁ ❁ ❁

د تاریخي مدارکو، منابعو، وقایعو او اسنادو په څېړنه کي د استاد د څېړني روش او عمومي میتود نهایت پر علمي او تحقیقي شهادتونو او علمي استنتاجونو ولاړ دی.

د معاصري تاریخ لیکني میتودونه په نقد او ارزیابۍ ولاړ دي او مؤرخ باید خپلو ټولو تر واک لاندي ماخذو، مدارکو، کتبي اسنادو او نورو خورو ورو پاڼو ته د نقد او کره کتني په سترګه وګوري، او کره او کوټه سره بېل کړي. د اوسنۍ زماني پلټونکی مؤرخ دې ته اړ دی چي د خپلو ټولو

خبرو اسناد وښیي [1] د لوی استاد په ټولو لیکنو کي دغه معاصر او پر علمي معاییر برابر روش لیدل کېږي. لوی استاد د وقایعو په تحلیل کي د ډېر دقیق او مبتکر او منقد نظر خاوند دی، هره پېښه او هره تاریخي او اجتماعي پدیده د اسنادو، ماخذو او علمي مشهودو دلایلو په رڼا کي څېړي. د تاریخ او ادب په څېړنه، پلټنه او ګروېږنه کي د دوی اتکاء په خطي او معتبرو چاپي متونو، د لرغونپوهني د تحقیقاتو په نتایجو، ډبرلیکونو، مسکوکاتو او نورو لرغونو کلتوري او تاریخي مواریثو بنا ده.

لوی استاد پوهاند عبدالحی حبیبي د افغانستان او پښتنو د تاریخ د بېلابېلو برخو له څېړني سربېره د مختلفو دورو د مؤرخینو پر آثارو کره کتني او علمي نقادانه تبصرې هم کړي دي، د قدیمو او معاصرو مؤرخینو تېروتني او زیاتی، کمی یې ښوولي او د علمي اسنادو، مدارکو او شواهدو پر بنا یې د مؤرخینو پر لیکنو حاشیې او شرحي کښلي دي او همدارنګه یې د مستشرقینو تېروتني هم د تاریخ په خصوص کي یادي کړي او سمي کړي دي[2]. د استاد د دغه ډول لیکنو ځیني برخي په کتابو کي او ځیني یې هم د مقالاتو په شکل په علمي خپرونو او نشریو کي چاپ سوي، چي د څېړنو دغه برخه د استاد د تاریخي پلټنو او تاریخ نګری یو ښکلی او جلا باب دی.

د افغانستان او پښتنو د مؤرخینو پر آثارو له تبصرو او کره کتنو علاوه استاد د دغو مؤرخینو د کتابو او آثارو د معرفۍ هڅه کړې ده په دې سلسله کي استاد د رهنمای تاریخ افغانستان[3] په کښلو سره د افغانستان او پښتنو د تاریخ ۵۸۰ کتابونه او مؤرخین لنډ لنډ معرفي کړي دي چي دا دی په دې کتابګوتي کي هم د افغانستان او پښتنو ۱۳۸ تنه مؤرخین او د

(1) عبدالحسین زرین کوب، تاریخ در ترازو ـ ص ۱۶۰ ـ ۱۶۱، طبع تهران، ۱۳۵۴ ش.

(2) وګورئ ! آریانا مجله د ۱۳۵۹ کال ۱ ګڼه ۵۹ ـ ۶۶.

(3) د دغه کتاب لومړی ټوک چي د افغانستان د تاریخ ۵۸۵ خطي او چاپي کتابونه پکښي معرفي سوي، په ۱۳۴۸ کال د تاریخ او ادب ټولني له خوا (۱۴۵) مخه چاپ سوی دی.

هغوی تاریخي او یا تاریخي ارزښت لرونکي آثار معرفي سوي او د افغانستان او پښتنو د تاریخ او ادب علاقمندانو ته وړاندي کیږي.

څرنګه چي د دغه کتاب زیاتره مؤرخین د پښتني تاریخ په باب آثار او تالیفات لري او زیاتره هم پښتانه دي نو غواړم چي په پښتنو کي د تاریخ لیکني په سیر او هم د پښتنو د تاریخ په منابعو څو لنډ ټکي څرګند کړم:

<u>په پښتنو کي د تاریخ لیکني سیر:</u>

کله چي موږ د خپلي ژبي په کتبي آثارو کي تاریخي آثار پلټو نو له دوه ډوله تاریخي آثارو سره مخامخ کیږي: (۱) تاریخي کتابونه. (۲) تذکري.

پښتو او پښتانه د تاریخ اهمیت او د خپل ملت او وطن او خلکو د کارنامو مېړانه او نورو اجتماعي، سیاسي او ملي حوادثو او وقایعو ضبط ته متوجه وو. نو په دې برخه کي یې هم د تاریخ مستقل کتابونه او هم د ادبي آثارو تذکرې کښلي چي په ضمني توګه ځینو تاریخي وقایعو ته پکښي نغوتي سوي او یا هم ځیني وقایع پکښي څېړل سوي دي. د تذکره نګارۍ له پلوه زموږ ژبه او ادب کابو اته سوه کلنه سابقه لري او زموږ لومړنۍ لاس ته راغلې تذکره د سلیمان ماکو تذکره ده چي په ۶۱۲ هـ ق کال په ارغسان کي کښل سوې، وروسته موږ د پښتو د ادبي تاریخ داسي منظمه تذکره نه ده تر لاسه کړې او یوازي د محمد هوتک پټه خزانه زموږ بله منظمه تذکره ده چي په ۱۱۴۲ هـ ق کال په کندهار کي کښل سوې ده. دغه دواړي تذکرې خاص ابتکارونه لري، څرګندوني یې د پښتو او افغانستان د تاریخ په څېړنه کي د لومړي لاس موادو حیثیت لري. دغه رنګه مستقل تاریخي کتابونه چي په ضمني توګه ادبي مآثر هم پکښي غونډ دي د ۶۵۰ په حدودو کي زموږ په ژبه کي کښل سوي دي. له دې جملې څخه تاریخ سوري، اعلام اللوذعی فی اخبار اللودي، لرغوني پښتانه، غرغښت نامه او نور یادولای سو، چي سترګور او دانشمند مؤرخ او تذکره نګار محمد هوتک یا لیدلي او یا یې نومونه تر موږ پوري را رسولي دي او د پټې خزانې په کښلو کي یې بالواسطه یا بلا واسطه د ماخذ په توګه تري استفاده کړې ده[1].

[1] محمد هوتک پټه خزانه: ۱۶،۱۵، ۱۸، ۱۴، ۳۴، ۳۵، ۴۰، ۴۴ مخونه او نور څلورم چاپ، ۱۳۵۷ ش کابل د ادب پوهنځی.

همدارنګه د خواجو ملیزي تاریخ افاغنه (۱۰۳۱ _ ۱۰۳۳ هـ ق تالیف)، تاریخ مرصع، تواریخ حافظ رحمت خاني، هغه مهم تاریخي آثار دي چي د پښتنو د تاریخ ډېر تیاره څنګونه روښانوي. زه دلې د تولو تاریخي کتابو نومونه ځکه نه اخلم چي لوی استاد پوهاند حبیبي په دې رساله کي مفصل معرفي کړي دي، خو څه چي زه یې پر خبرو کولو آرزو لرم دا دي چي د پښتو ژبه د لیکل سوو تاریخي آثارو په جمله کي سعادتنامهٔ افغاني هغه مهم تاریخي اثر دی چي تر یوه دوو وروستیو کالو دمخه یې چا نوم نه و اخیستی، او دا دی د خان روشن خان د یادونو له مخي د لوی استاد په دې اثر کي هم معرفي کیږي. دغه تاریخي اثر د خپل تاریخي ارزښت تر څنګه ادبي ارزښت هم لري، او د کتاب نثر زموږ د نثر د تاریخ په څېړنه کي نه سي هېرېدای. د سعادتنامهٔ افغاني نثر دا دی:

"پېښور ته راغلي پښتانه ټول درې کوره دي او بعضي قبیلې د دې دریو قبیلو سره یو ځای اوسي چي دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده خو دغه همسایه دي او دا لویي کورنۍ درې دا دي: اول خیښی، دویم غوري، دریم کرلاڼي اوس به د هر یو کور تفصیل بیانیږي چي دا دي:

تفصیل د خیښی دا دی یوسفزي ګګیاڼي او ترکاڼي چي دا وخت په لغمان کي میشته دي. دا د خیښي اولاد دي، مامدزي (محمدزي) چي په اشنغر کي اوسي، دا د زمند اولاد دي، د خیښي تره ؤ مګر خیښي لکه د ورور ځان سره نیولي دي ..."[1].

د خان روشن رایه دا ده چي دغه تاریخ تر تواریخ حافظِ رحمت خاني (۱۱۸۱ هـ ق تالیف) دمخه لیکل سوی دی، له دې خبري څخه ښکاري چي دغه تاریخ به د دولسمي پېړۍ په اوایلو کي کښل سوی وي نو یې نثر د خپل ادبي قوت او سلاست له پلوه د دولسمي پېړۍ له ښو نثرونو څخه ګڼل کېدای سي او موږ به یې د خپل نثر په تاریخ کي ستایو.

[1] پښتو مجله د ۱۹۷۹ ع کال ۱۱ ګڼه ص ۵۰.

زموږ پـه ژبـه کـې خـو د تـاريخ کښـل کـابو اتـه سـوه کلنـه سـابقه لري مگر مولوی محمداسمعيل هزاروي د قاعدهٔ افغاني [1] په مقدمه کي کښلي دي :

"پوشيده نماند که در کتب تواريخ افغانی چنان يافته شده است که اول کسيکه در افغانی تصنيف شروع نموده خواجه محمد نام شخصی بود که در اوايل سال نهصد هجری کتابی مشتمل بر آمدن قوم افغان به سمت پشاور و واقعاتی که در مبادی بايشان روی داده تصنيف کرد" [2].

دا چې موږ د نوموړي مولوی د يادښت له مخي يو بل قـديم مؤرخ او د پښتو ليکوال پېژنو سمه او ښه خبره ده، مگر دا چې کښلي يې دي چې دی لومړنی مصنف دی دا خبره سمه نه ده دمخه يوازي د تاريخ په خصوص کي د شېخ ملي دوتر [3] او تر دغه دوتر دمخه تاريخ سوري، تذکره الاوليا، لرغوني پښتانه او نـور کتابونـه لـرو چې يـا پـه خپلـه کتابونـه او يـا يـې هم مـواد او روايات تر موږ پوري رارسېدلي دي.

د پښتنو د تاريخ منابع :

د پښتنو د تـاريخ پـه کښلو کـي لـه کتبي تـاريخي او دې تـه ورتـه آثـارو سـربېره ډېرليکونـه د لرغـون پـوهني لـه کشـفياتو څخـه د تـر لاسـه سـوو مدارکو او متفرقو اسنادو څخـه د لومړي لاس مـوادو پـه توگـه کـار اخيسـتل کېدای سي.

همدارنگه زموږ ادبي آثار د تاريخ د کښني لپاره له مهمـو مـوادو څخه گڼل کيږي، که څه هم دغه آثار اساساً د نورو هدفونو او غرضونو لپاره ايجاد سوي، ويل سوي او يا کښل سوي او د تاريخي وقايعو د ضبط منظور نه دي رامنځته سوي، خو د خپلو مقاصدو د شرح په ترڅ کي يې ځای ځای داسي

[1] قاعدهٔ افغانی په ۱۸۶۷ ع کال ۹۶ مخه د هنري بکټ انگرېز په غوښتنه د پېښور د جيل په مطبعه کي چاپ سوي ده.

[2] قاعدهٔ افغانی ص ۲.

[3] پوهاند عبدالحی حبيبي، د پښتو ادبياتو تاريخ ـ ج ۲، ص ۲۳۵، ۱۳۴۲ کال چاپ، پښتو ټولنه.

يادوني او تاريخي مطالب تر لاسه کيږي چې زموږ د تاريخ پـه ليکلو کي ترې استفاده کولای سو [1] زموږ ليکنی او گړنی ادب دواړه لـه دې پلوه غني دی.

(۱) گړنی ادب :

زموږ په گړني ادب کي لنډۍ، سروکي، غاړي، سنځرخيلي ناري [2] د هوتکو ناري [3] داسي سندري دي چې د پښتو د ملي، اجتماعي او کلتوري تاريخ په ليکلو کي له پامه نه سي غورځېدی او د لومړي لاس مهمو آثارو په توگه ترې استفاده کېدای سي.

(۲) ولسي سندري :

له دغو سندرو څخه چاربيتې، بدلي او کسرونه داسي مواد دي چې هره سندره د يوې مهمي تـاريخي واقعې په ښننه او څرگندونه کي لـه مؤرخينو سره تر هره بله ماخذه زياته مرسته کوي، خو لـه بده مرغـه چې زمـوږ د دغـو اولسي سندرو قـديمي بـولگې د زمانې سرو سېليو ورسره وړي دي او يـوه قديمـه سندره يـې هغـه د بابـا هوتـک (۶۶۱ ـ ۷۴۰ هـ ق) ويلې او د پټې خزانې پاڼو تر موږ پوري رسولې ده [4] دغه سندره د پردو تاړاکگرو په وړاندي زموږ د مېړني اولس قهرمانانه مبارزې څرگندوي، تر دې بدلي وروسته د ډيري مودې دغه ډول سندري له موږ سره نسته، خو هغه چاربيتي او بدلي چې دارمستتر (۱۸۴۹ ـ ۱۸۹۴ ع) د پښتونخوا د شعر هـارو بهـار [5] د کوټې سيد محمدعمر په گلشن اشعار افغاني [6] مرحوم نصر په تاريخي چاربيتې [7] او خېړندوی خدمتگار په تور برېښ [8] کي ضبط کړي دي داسي

[1] پوهاند عبدالحی حبيبي تاريخ نويسي در افغانستان، آريانا ۲۶ کال، ۴ گڼه ص ۳ ـ ۱۳۴۷ کال.

[2] پروفيسور ولي محمد سيال کاکړ، پښتو او پښتانه په سهيلي پښتونخوا کي، ص ۳۲۴ ـ ۳۳۴ د ۱۹۷۶ ع کال د کوټې چاپ.

[3] حبيب الله رفيع، د خلکو سندري ۱۳۳ ـ ۱۵۹ مخونه د تاريخ او ادب ټولنه ـ ۱۳۴۹ ش کال چاپ.

[4] پټه خزانه ص ۵ ـ ۶.

[5] دارمستتر، د پښتونخوا د شعر هار و بهار ۱ ـ ۷۴ مخونه ۱۳۵۶ ش کال چاپ ـ پښتو ټولنه.

[6] سيد محمدعمر ـ گلشن اشعار افغانی (خطی) ص ۵۲، ۷۶ او نور ...

[7] تاريخي چاربيتې ۳ ـ ۱۵ مخونه ـ ۱۹۵۳ ع کال ـ پېښور.

[8] تور برېښ ۷۳ ـ ۱۴۵ مخونه ۱۳۴۷ ش کال.

بدلي او چاربیتې دي چې د انګرېزي امپریالیستي لښکرو د تار او تاراک او یرغل په مهال کې د زړه ورو پښتنو قهرمانانه مبارزې، سربښندنې او مېړانې پکښې ستایل سوې. د دښمن تیرې، د خاینینو کرغېړن اعمال او د دوی ماتې او رسوایي یې پکښې بیان کړي دي او په رښتیا چې هره سندره یې د ملي تاریخ یو باب دی.

دغه رنګه په کسرونو کې د انګرېزي تاراک له غندنې[1] پرته د مروتو او ختکو مروتو او وریرو مروتو او یوسفزو د شخړو او لانجو په باب مواد سته[2] چې زموږ د اولس د مختلفو قبیلو د تاریخ په کښلو او من حیث مجموع د پښتو د تاریخ په کښنه کې د مؤرخینو په ښه ورځي.

له ګرني ادب، اولسي سندرو او کسرونو سربېره چې زیاتره یې شفاهي شکل لري زموږ لیکنی ادب او ادبي آثار هم د تاریخي موادو د درلودلو له پلوه غني دي. زموږ د مختلفو شاعرانو په دېوانونو، حماسي منظومو، د روحاني اشخاصو په مناقبو او جنګنامو کې د پښتنو د سیاسي، اجتماعي او ملي ژوند د تاریخ په باب بېلابېلو دورو تاریخي مواد تر لاسه کېدلای سي، زه دلې پر دغو ټولو ادبي آثارو بحث نه کوم ځکه پر دغو موضوعاتو جلا جلا پند پند کتابونه لیکل کېدای سي خو څه چې زه دلې کاږم صرف یو اجمال دی.

(۱) د شعراوو په دېوانونو او نورو منظومو آثارو کې:

د پښتنو شعراوو له ډلې څخه د خوشحال خان آثار د تاریخي موادو د خوندي کولو له پلوه ډېر غني دي، د خوشحال په کلیاتو کې د ده ځیني غزلې، قصاید[3] او ټوټې تاریخي وقایع شرح کوي، دغه ډول د ده په

(1) د مروتو کسرونو یوه ناچاپه خطي مجموعه د پېښور په پښتو اکېډیمي کې په ۳۶۲ نومره قید ده په دغه مجموعه کې ځیني داسي کسرونه هم سته چې له انګرېزانو سره د پښتنو د جګړو بیان کوي، لکه په ۲۱ مخ کې د (کندي) کسر چې د غازي محمداکبر خان د توري او مېړانې په ستاینه کې ویل سوی دی.

(2) د مروتو کسرونه ۱ _ ۱۲۱ مخونه ۱۹۵۹ کال چاپ پېښور.

(3) د خوشحال مرغلري ۵۶۲ _ ۷۰۸ مخونه د ۱۳۱۷ ش کال چاپ کندهار، د دغي برخي په اکثرو منظوماتو کې تاریخي وقایع رانغښتل سوي دي.

مثنویاتو کې سواتنامه[1] او فراقنامه[2] دغه خصایص لري.

فراقنامه خوشحال خان د خپل حبس[3] په زمانه کې کښلې ده په دې کتاب کې که خوشحال خان له یوې خوا د خپل وطن، دوستانو او کورنۍ څخه د لیرېوالي له امله دردوونکې ناري کړي دي له بلې خوا په همدغه کتاب کې ځیني داسي انتقادي ټوټې او تاریخي منظومات ګورو چې د ده نقادانه نظر او د ده د کلام عمومي روح تري ځرګندیږي او هم د ځینو مهمو تاریخي پېښو ځرګندونه کوي، د نمونې لپاره د فراقنامې لاندي بیتونه د کتلو وړ دي:

په خوله شرع شرع نومړي	دی د شرع حکم کوم وړي
پلار تر لې پادشاهي کا	سل ناحقه ګمراهي کا
دا د خوارو زر آهونه	لور په لور اوجاړ ملکونه
سکه ورونه یې قتل کړي	ده یې مال ګنجونه وړي
د سکه وراره عورته	په ستم کړه فضیحته

(1) سواتنامه د خان یوه مثنوي ده چې سوات ته له خپل اووه میاشتني سفر څخه وروسته یې کښلې ده، ټول بیتونه یې ۳۹۱ دي، د تاریخ د یوه ځنګ په کښلو کې له پامه نه سي غورځېدای. دغه مثنوی په ۱۳۵۸ ش کال د لوی استاد پوهاند حبیبي له ۷۷ مخیزو ځرګندونو سره د افغانستان د علومو اکاډمۍ خپره کړه (متن ۷۰ مخ).

(2) د فراقنامې یوازینی خطي نسخه د پېښور په موزیم کې خوندي ده، ۳۵ پاڼې لري. د دغې نسخې نقل په ۱۳۵۶ کې د محترم همېش خلیل په وسیله زلمي هیوادمل ته رسېدلی دی چې د ده له سمونو، لمنو او سریزې سره یو ځای چاپ ته چمتو دی.

(3) د خوشحال خان د حبس او نظربندۍ زمانه (۱۰۷۴ _ ۱۰۷۹ ق) ده، د خوشحال خان کلیات د استاد کامل مقدمه (ص _ س) مخونه، ۱۹۶۰ کال چاپ، خوشحال خان یو ځای د خپل بند کال داسي ښوولی دی.

زر څلور اویا هجرت ؤ
هغه کال چې بندېوان سوم
(قطعات، ارمغان ص ۶۸۶)

زر ناسازي زر فساده   دم وهه له عدله داده
په دا هومره قباحت   دم وهه له شريعت
په دا هومره رسوايي   دم وهه له پارسايي
الحذر له دې زمان   الامان له دې سلطان [۱]

له دي سربېره د خوشحال خان د كورنۍ او زامنو په دېوانو كي د شعر په ژبه موږ داسي نغوتي او يادوني وينو چي د تاريخي وقايعو د ضبط له پلوه ارزښتمني يادوني دي، لكه د هجري (۱۰۴۴ ـ ۱۱۰۶ هـ ق) ځيني منظومات[۲] او يا هم د سكندر خان ختك هغه منظوم ليک چي يې اشرف خان هجري ته ليكلى دى[۳] د خپل ادبي قوت تر څنګه ځيني زموږ په تاريخ كي ارزښتمن او مهم نكات هم رانغاړي.

دغه ډول د مصري خان ګګيانى (۱۱۵۰ ق حدود) په دېوان كي چي كومه قصيده د پردو سپاهيانو د وحشيانه اعمالو او د پښتني كليو د چورولو او لوټولو په باب ضبط ده[۴] زموږ د دولسمي پېړۍ د تاريخ په كښنه كي نه سي هېرېداى او يا هم هغه خبري چي د انګرېزي استعمار د مظالمو او چال چلند په باب قاسم علي خان اپريدي (۱۲۳۲ هـ ق حدود) په خپل كليات[۵] كي كړي، د ديارلسمي پېړۍ د پښتني مبارزو ځيني تياره ګوټونه روښانوي.

---

[۱] فراقنامه خطي.

[۲] د هجري دېوان د محترم همېش خليل ترتيب او سريزه، ۱۷۱ ـ ۱۷۹ او نور مخونه ۱۹۵۸ ع كال ـ پېښور.

[۳] دغه ليک او د سكندر ختك نوري غزلي او قصيدي چي تاريخي او ادبي ارزښت لري د ده د دېوان په هغه مخطوطه كي ضبط دي چي په ۱۱۷۶ هـ ق كال د محمدي صاحبزاده لپاره كښل سوي ده. دغه خطي نسخه د مصري خان ګګيانى د دېوان سره په يوه جلد كي ده او د پېښور د پښتو اكېډمي په كتابخانه كي په (۵) نومره خوندي دي. د سكندر دغه ډول منظومات د ده په چاپي دېوان كي نسته.

[۴] وګورئ ! د مصري خان ګګيانى دېوان ۳۱۹ ـ ۳۲۱ مخونه د ۱۹۵۹ ع كال د پېښور چاپ.

[۵] د دغه كليات يوه خطي نسخه د پېښور په اسلاميه كالج كي خوندي ده او په دغه كتابخانه كي يوه نومره (۱۹۱۰) ټاكل سوې ده او د دېوان يوه نسخه يې په برټيش موزيم كي هم سته. (د ميكنزي فهرست ص ۸۶)

(۲) مناقب :

د صوفيانو، روحانيونو، د طريقت د مشرانو او نورو صاحب حال خلكو په مناقبو كي د شرقي ژبو ادبيات ډېر كتابونه لري، پښتانه او پښتو ادب هم په دې خصوص كي تر نورو ژبو پاته نه دي، بلكي دغه ډول مناقب ډېر پكښي ليكل سوي چي د ټولو په تفصيل سره راوړل به دلې بې ځايه وي، مګر هغه مناقب چي تاريخي مواد لري او د تاريخ په مطالعه او كتنه كي د هيرولو نه دي، دلې د ياد مناسبت لري، خو د ليكني د لنډ تنګ چوكاټ له مخي زه دغه ډول مناقب هم ټول نه سواى معرفي كولاى او صرف د شيخ رحمكار (۱۰۶۳ ق مړ)، كاكا صاحب، فقير جميل بېګ، ميا عمر څمكني (۱۰۸۴ ـ ۱۱۹۰ هـ ق) او اخون الياس مناقب يادوم.

(۱) مناقب رحمكار[۱] :

چي شمس الدين بن شيخ زبير (قياس الدين) بن ضياء الدين منظوم كښلي[۲] په دې مناقبو كي ځيني داسي ټكي ښكاري چي د تاريخ لپاره د ارزښتمنو موادو حيثيت لري د شيخ رحمكار د وفات په باب يې ويلي دي :

تر اتيا كالو قريب   ده حيات درلود مجيب
سن د هجر د حضرت   پوره و هغه ساعت
پوره درې شپېته زر كاله   سن د هجر و كماله
چي خطيب پاس په منبر شه   په خطبه لوستو زره ور شه
دا خوشحال ختک ويلي   په كتاب كي ما ليدي
چي په حين كي د وفات   د شيخ جي ولي نېک ذات
زه حاضر ومه په ځان   هغه ځاى هغه مكان

---

[۱] د شمس الدين د مناقب شيخ رحمكار خطي نسخه ۲۳۰ مخه په ۱۸۳ نومره د پېښور په پښتو اكاډيمي كي خوندي ده. د شيخ رحمكار مناقب په پارسي ژبه جميل بېګ هم ليكلي دي (تاريخ مرصع ص ۵۶۲) چي يوه مخطوطه يې په ملي آرشيف كي هم سته. په پښتو ژبه تر شمس الدين وروسته غلام احمد نومي هم نظم كړي دي. (فرهنګ ص ۳۵۴)

[۲] شمس الدين له مناقبو سربېره نور مولفات هم لري ښاغلي رفيع په دوهم ټوک ادبي ستوري كي معرفي كړي دي.

چي جمع مه ادا کړله — جنازه مي را اخيستله
ترېنه لاندي زه په ځان سوم — و مطلب ته شتابان سوم
زما نيت د خاطر دا و — چي وماوته پيدا و
چي زيارت به د صاحب — په ميره کړم عجايب
چي زما د مندڼ پوله — شېخ صاحب وي زړه قبوله
چي دا اوس د ده روضه ده — په ښه شان عجيبه ده
چي رسيد سوو تر دې ځايه — واړه ستړي شوو نېکرايه
جنازه مو کوزه کړله — موږه خپله دمه کړله
جنازه نه خوزېدله — موږه ډېره خواري کړله

دغه ډول همدغه شمس الدين مناقب جميل بېگ[1] هم نظم کړی دی د دې مناقبو ډېري پيښي که څه هم په رواياتو مبنی دي خو په تاريخ کي نه سي هېرېدای، په دغو مناقبو کي د کندهاري غلجي خان د آسونو د تجارت قصه او بيا له جميل بېگ سره د ده ليدنه او بيا بيرته کندهار ته د هغه تگ او ... ټولي داسي خبري دي چي د محقق لپاره د غور وړ مواد ګڼل کيږي. دادين [2] چي د ميا عمر څمکني مناقب يې د ۱۲۱۹ ق د ذوالحجې په آخر کي نظم کړي[3] د ميا عمر د خوارقو او عاداتو د ښوولو تر څنگه ځيني تاريخي وقايع هم ضبطوي لکه : د احمدشاه بابا د مستونګ د فتحي بيان چي څو بيته يې دا دي :

[1] د شمس الدين د مناقب جميل بېگ يوه خطي نسخه له پوهاند دکتور جاويد سره او بله يې د پېښور په پښتو اکيډمي کي سته، ښاغلي رفيع يې متن چاپ ته اماده کړی دی. جميل بېگ د خوشحال خان سکنی ورور و، قبر يې په تنګاړو کي دی، او زيارت يې په فقير بابا مشهور دی، د زيارت پر لوحه يې کښلي سوي دي : "روضهٔ مبارک حضرت فقير صاحب جمال خان برادر حقيقتی خوشحال خان ختک المعروف به فقير صاحب چشتی بتاريخ يازدهم جمادی الاول ۱۱۱۶ ﻫ ... واصل الی الحق شد".

[2] پښتانه شعراء ج ۴، ص ۹۸۴ _ ۹۸۶، ۱۳۵۷ ش کال، پښتو ټولنه.

[3] د دغه مناقب يوه خطي نسخه له ښاغلي سليمي کندهاري سره سته. (وګورئ ! زېری د ۱۳۵۵ کال ۴۲ ګڼه د ۱۳۵۶ کال ۷ ګڼه.)

چي يو خلي احمدشاه دردران مي — له هراته تلو په لوري د ايران مي
ولي پښې ورته په لاړ د مستونګ خرند شه — دی پښتون څره غيرت و ورته رند شه
هک حيران شه احمدشاه په دغه کار کي — بل پرې ژمی راغی ډېر په دند و کار کي
باري دی عجب پښتو غيرت نيولی — نه پرېږدم زه دا عالم داسي ناولی

شريف نومی شاعر[1] چي د اخون الياس (۱۰۸۶ ق مړ) کوم مناقب (۱۳۲۱ ق تاليف) نظم کړي او يوه قديمه نسخه يې ما ليدلې، د دې مناقبو ځای ځای په تاريخي پيښو څرګندوني موندلي کيږي.

(۳) شاهنامې او جنګنامې او نور دې ته ورته منظوم آثار :

د موجود معلوماتو له مخي د پښتو ادب په تاريخ کي د شاهنامو کښل په دولسم قرن کي پيل سوي دي. حافظ مرغزي (۱۱۲۶ ﻫ ق زوکړی) په ۱۱۷۶ ﻫ ق کال احمدشاهي شاهنامه نظم کړه[2] تر دې وروسته تر څورلسم قرنه ما د پښتو په ادبي تاريخ کي د شاهنامې څرک نه دی ايستلی خو په څورلسم قرن کي احمدګل (۱۲۵۸ _ ۱۳۱۰ ﻫ ق) د امير عبدالرحمن (۱۳۱۹ ﻫ ق مړ) شاهنامه نظم کړېده[3].

په جنګنامو کي هغه جنګنامې چي د پښتني تاريخ په کښلو کي د موادو په توګه ښه ارزښت لري هغه دي چي د پښتنو د ملي مبارزو په دوران کي پښتو ناظمانو او شاعرانو جوړي کړي دي، ددغه ډول جنګنامو په لړۍ کي دوې متاخري جنګنامې يوه د صاحب الدين ختک جنګنامه چي د "فېروز نامه"[4] په نامه يادېږي او بله هم د دلاور طالب عمرخېل د

[1] تېر هېر شاعران ص ۲۵۲ د ۱۹۶۳ ع کال د پېښور چاپ.

[2] احمدشاهي شاهنامه لومړی ځل په ۱۹۶۵ کال ۲۰۶ مخه د پېښور پښتو اکاډيمی خپره کړه، فاضل استاد پوهاند رشاد پر دغي شاهنامې د پېښور تر چاپ دمخه مبسوط کار کړی و، او زيات شروح او تعليقات يې پر کښلي وو.

[3] فرهنګ زبان و ادبيات پښتو ج ۱ ص ۲۲.

[4] د فېروز نامې خطي نسخه په ۱۱۳۵ ق کال کښل سوې اصل يې ۱۵۸ مخه او نقل يې ۱۷۲ مخه دی نقل يې د پښتو نوميالي ليکوال همېش خليل د چاپ لپاه تيار کړی دی.

"مغل خان جنگنامه" د تاریخي موادو په لحاظ غني دي. (د دې جنگنامې یوه نسخه د علومو اکاډیمۍ په کتابخانه کې سته). ښاغلي رفیع کار پر کړی دی.

د صاحب الدین ختک فیروزنامه د کتاب د محتویاتو له مخې د سکهانو سره د هغه مهال د ختکو د یوه مشر فیروز خان ختک[1] د جنگ حالات بیانوي، د فیروز نامې څو بیتونه دا دي:

رنجیتـــی نـــومی کـــافر دی	مخ یې ورک شه لوی مضر دی
پــه یــوې ســترگي معــذور دی	یــا دجــال دی یــا یــې زوی دی؟
دی یــو ســکه و پــه مــاجي کــي	لکــه مــات لــوښی پجــی کــي
نــه یــې قــدر نــه یــې قــار و	د دریــو کلیــو یــو ســردار و
زور یــې کــم حکــم یــي ســست و	هــر دښمــن پــرې بــالا درســت و
چــي بادشــاه بــه لاړ لاهــور تــه	دی بــه وتــښن و بــل لــور تــه
تــوان بــه یــې نــه لیــده د جنــگ	نور به یې ځان کړو نو په ځنگ

دغه راز دلاور طالب د مغل خان په منظومه جنگنامه کي له انگریزانو سره د دغه پښتانه د مبارزو او جنگونو قصې او واقعې بیان کړي دي.

د سپیني هغه حماسیات چي د ۱۳۵۵ ق په حدودو کي پر هرات باندي د پردي تاړاک په زمانه کي ویل سوي ټول هغه نظمیات دي چي د خپل ادبي ارزښت تر څنگه ملي او تاریخي ښېگڼي هم لري او د دغه پردي تاړاک او د هرات د مېړنیو خلکو د دفاع او مېړاني په خصوص کي ښې خبري ځني تر لاسه کیږي[2].

سربېره پر دې د پښتو ادبیات ځیني نور منظوم کتابونه هم لري چي د ځینو نورو مقاصدو لپاره کښل سوي خو د مطالبو په ترڅ کښي ځیني مهم مطالب هم راغلي وي چي د یوې دورې د تاریخي وقایعو په څرگندونه کي د

---

[1] د دېوان امرناتهه په ظفرنامهٔ رنجیت سنگهه طبع لاهور کي مي د فېروز خان نوم ونه موند (فهارس و ـ ز مخونه) خو پر هار و بهار باندي د دارمستتر د نوټونو په ۱۱ ـ ۱۲ مخونو کي د ده او د ده د زامنو نومونه یاد سوي دي.

[2] پښتني مېرمني ص ۷۴ ـ ۸۰. ۱۳۲۳، پښتو ټولنه.

مؤرخینو او تاریخ د پلټونکو په درد خوري له دغه ډول آثارو څخه یو هم د ملا مست (۹۵۰ هـ ق حدود) سلوک الغزاه دی چي د ځینو پیښو او جنگونو په باب ښه معلومات لري.

لوړ ما څو کتابونه او ادبي منظومې، صرف د مثال په نیامت یادي کړې که نه وي زموږ د فولکلوري،*اولسي او کتبي ادب ډیري پاڼي ځیني مهمي تاریخي څرگندوني لري چي مؤرخ یې د تاریخي لیکلو پر وخت نه سوای هېرولای.

روایات او شفاهي څرگندوني:

د پښتنو مختلف قبایل، عشایر او نوري وړې څانگې د خپلو شجرو په مورد کي ځیني شفاهي او روایي معلومات لري چي زیاتره یې په انسابو او تاریخونو کي هغسي نه وي نو په همدې اساس زموږ د مختلفو قبایلو دغه روایي شجرې او د دوی د لېږد او کوزنیو په باب د دوی خپل معلومات هم بې ځایه او بې گټې نه دي همدارنگه زموږ خلک د ځینو مهمو تاریخي وقایعو په باب هم روایتي مالومات لري، چي که راټول او اضافات ترې حذف سي نو زموږ د ملي تاریخ په کښلو کي د یوې منبع په توگه له پامه نه سوای غورځېدای.

❀❀❀

د لوی استاد پوهاند عبدالحي حبیبي دغه رساله به وکړای سي چي د مؤرخینو، د افغانستان او پښتنو د تاریخ څېړونکو ته د ماخذ او څېړني په خصوص کي گټوري لارښووني وکړي، ډېر تاریخي کتب به وروښیي. دغه رساله له تاریخ څېړونکو او پلټونکو سره له مرستي سربېره د پښتو د ادبي تحقیقاتو له پلوه هم ارزښت لري څکه ځیني داسي پښتو تاریخ کتب یې هم را معرفي کړي چي تر اوسه بل ځای یې چا یادونه نه وه کړې.

لوی استاد ته دي خدای ﷻ صحت او عمر ورکي، چي خپلي نورې مفیدي تاریخي، جغرافي، ادبي او علمي څېړني پر پښتنو ولوروي او پښتانه یې د علم له فیضه مستفید سي.

﴿۱﴾

سلېمان ماکو د (تذکرة الاولیاء) لیکوال

سلېمان د بارک خان زوی په قوم ماکو صابزی د (۶۰۰ هـ) په شاوخوا کې د کندهار په ارغسان کې اوسېدی. دا مؤرخ، سیاح او ګرزند سړی و، دی په خپله لیکي چې په (۶۱۲ هـ) تللی وم او د پښتونخوا په غرو او رغو ګرځېدم او د لویانو مراقد مې لیدل او پلټل.

داسې ښکاري چې سلېمان تر دغه مفید او ګټور سفر وروسته موفق سو چې د پښتنو د نومورو بزرګانو په احوال کې یوه (تذکره الاولیاء) ولیکي او د دوی وېناوې او اشعار په دې کتاب کې خوندي کړي.[۱] دا کتاب متاسفانه اوس ورک دی خو لومړي اته مخه یې ما تر ۱۳۱۹ ش کال دمخه خوشبختانه په کندهار کې وموندل او د هغو مخو عکسونه مې د کابل په سالنامه او په پښتانه شعراء لومړي ټوک کې خپاره کړل.

سلېمان ماکو د پښتنو پخوانی مؤرخ دی او د ده د نفیس او ګټور کتاب دغه څو صفحې د پښتو د ژبې او رجالو د تاریخ لپاره داسې مفیدې ثابتې سوې چې د ادب او پښتو تاریخ به یې تر ابده مرهون وي.

سلېمان ماکو یوه سړی او سترګه ور مؤرخ ښکاري، دی د هر پښتانه لوی او نومیالي سړي سوانح او احوال لیکي، وروسته یې د شعر او وینا نمونې هم راوړي، نو د ده کتاب یوازې د ولیانو تذکره نه، بلکې د پښتو د شعر او ادب یو ډېره ګرانبها مرقع هم ده، وګورئ ذکر سوي سالنامه او د پښتانه شعراء لومړی ټوک.

---

(۱) د سلېمان ماکو د تذکرې مقدمه.

﴿۲﴾

شېخ کته د (لرغوني پښتانه) لیکوال

دا مدقق مؤرخ او د پښتنو د یوې خوار لویې علمي او ادبي کورنۍ رکن د شېخ یوسف زوی او د شېخ متي لمسی دی. شېخ متی هغه لوی او معروف د پښتنو نوموړی دی چې په کلات بابا مشهور او اوس یې هم مرقد د کلات پر غونډۍ دی. شېخ متی عارف او عالم او ادیب سړی او په پښتو کې یې په علم او عرفان ډېر شهرت درلود.[۱] شېخ متي خپلې کورنۍ ته علم، تقوی، عرفان په ارث پرېښوول او یو کتاب یې هم ولیکه، چې (د خدای مینه) یې نوم و. د ده ځینې اشعار هم پښتنو مؤرخینو رانقل کړي دي.[۲]

په دې کورنۍ کې وروسته ډېر علماء، مؤرخین، عرفاء پیدا سول چې موږ یې د روښان او درویزه او خوشحال خان د علمي کورنۍ په څېر د پښتنو یوه بله لوړه علمي او عرفاني کورنۍ ګڼلای سو. په دې مقاله کې زما وظیفه ده چې د دوی تاریخي کتب او خدمتونه ولیکم، نوري علمي او ادبي پلټنې یې بېل لیکونه غواړي. شېخ یوسف د شېخ متي تر مړینې وروسته د ده پر علمي او ادبي او روحاني مسند کېښناست او اوه زامن یې درلودل چې له دوی څخه شېخ کته ډېر مشهور سو او د ده مور بي بي مراد بخته نومېده، چې په خته زمنده وه[۳] دې نوموړي عالم د پښتنو د رجالو او مشاهیرو په تاریخ کې یو نفیس کتاب وکیښ چې نوم یې و (لرغوني پښتانه) دا کتاب پښتو و، او د پټې خزانې مؤلف محمد هوتک ډېر ځله دا کتاب یادوي او داسې ښکاري چې د دغه مؤرخ یګانه ماخذ هم دغه و. د شېخ کته د ژوندانه وخت نه دی ښکاره، خو د پټې خزانې په روایت د ده نیکه شېخ متی په (۶۸۸ هـ) وفات سوی دی، ځکه چې د مؤرخینو په اتفاق یوه پېړۍ درو پښتنو

---

(۱) مخزن افغاني قلمي ص ۲۵۴.

(۲) پټه خزانه د کابل طبع.

(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۵.

لېاره مقرره ده نو باید د شیخ کته د ژوندانه وخت هم د (۷۵۰ هـ) شاوخوا وګڼل سي. د شیخ کته اولاد که څه هم د پېښور په شمالي لتو کي پراته وو، مګر داسي ښکاري چي په خپله دی سیاح سړی و، څکه محمد هوتک په ښکاره لیکي چي شیخ کته د محمد بن علی البستي کتاب تاریخ سوري په بالشتان کي لیدلی و (۱) بالشتان یا والشتان خو د غور مشهور ښار ؤ، چي په (۱۳۹ هـ) امیر پولاد سوري نیولی ؤ (۲) چي د بیهقي په ضبط ګوروالشت (۳) او د منهاج سراج د طبقات ناصري په یوه نسخه کي غوروالشت راغلی دی(۴) او دا ښار د تکیناباد (د اوسني کندهار حدود) او د غور د مندیش تر منځ پروت و، او د سیستان په تاریخ کي هم والشتان ضبط سوی دی(۵) نو چي شیخ کته والشتان ته راغلی او د غور دغه ښار یې لیدلی و، ښکاریږي چي د وطن شرقي او جنوبي خواوي به یې هم کتلي وي.

د شیخ کته نفیس تاریخي کتاب (لرغوني پښتانه) چي له نامه څخه یې هم د کتاب اهمیت ښه ښکاري اوس نسته، داسي څرګندیږي چي دغه نفیس کتاب د محمد هوتک لاس ته ورغلی و او د پټي خزانې مهمه ادبي برخه هم له دغه کتابه اقتباس دی. خوشبختانه محمد دا هم لیکلي دي چي د شیخ کته مهم تاریخي ماخذ هم "تاریخ سوري" وو چي زه به یې بېل ذکر وکړم. د شیخ کته د اولاد په خصوص کي خوشبختانه خواجه نعمت الله هروي مفصلاً کښلي دي چي ده اته زامن درلوده: د زلو معدورزی له نسه، سلطان ثابت، حاجي، سلیمان، ممی له دوهمي مایني څخه چي دغه هم زلو نومېده. په ختهٔ اکازی یوسفزی: ابراهیم، ملک، پاجي. (۶)

(۱) پټه خزانه.
(۲) تاریخ سوري د پټي خزانې په حواله.
(۳) بیهقي ص ۷، ۶.
(۴) د راورټي حواشي پر انګلیسي طبقات ناصري.
(۵) تاریخ سیستان ص ۲۰۶ _ ۲۰۸.
(۶) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.

﴿ ۳ ﴾

شیخ قاسم د (تذکرهٔ اولیاء افغان) لیکوال

دا عارف او عالم هم د شیخ متی له علمي کورنۍ څخه دی، چي پلرونه یې شیخ کته ته داسي رسي: قاسم د شیخ قدم زوی د محمد زاهد لمسی د میرداد کړوسی د شیخ سلطان کوسی او لکه دمخه چي ذکر سوه سلطان د شیخ کته زوی ؤ. (۱)

د شیخ قاسم مور نېکبخته نومېده، چي د شیخ الله داد مموزي لور او د پښتو شاعره او ډېره لویه عارفه وه چي محمد هوتک د دې اشعار رانقل کوي او لیکي چي په (۹۵۱ هـ) د شیخ قدم په نکاح راغله او په (۹۵۶ هـ) یې شیخ قاسم و زېږاوه او په (۹۶۹ هـ) یې (ارشاد الفقراء) نومی کتاب ولیکه. د دې کتاب نسخه د محمد په روایت د ده پلار داود خان هوتک لیدلې وه (۲) او علاوه پر دغه محمد هوتک د (اولیاي افغان) له کتابه چي شیخ امام الدین متی زي لیکلی دی هم د دې عالمي مېرمني احوال را نقل کوي.

نعمت الله لیکي چي شیخ قاسم د شیخ عبدالقادر جیلاني رحمه الله د اولادې له مریدانو څخه وو، او د (۹۵۶ هـ) کال په پسرلي د بډنۍ رود پر غاړه (د پېښور مشرق ته) وزېږېد او په (۱۰۱۶ هـ) وفات سو. (۳)

شیخ قاسم په پېښور کي په معرفت او روحانیت مشهور سو او ډېر کلک نفوذ یې وموند، د میرزا محمد حکیم مامورین خني وبېرېده او ویې غوښتل چي دا پښتون عالم او عارف مړ کړي، شادمان خان هغه وخت د پېښور حکمران ؤ او د شیخ قاسم د وژلو نیت یې وکړ، شیخ مجبور سو له پېښوره کندهار ته ولاړ او له دې ځایه د حرمینو په زیارت مشرف او په قادریه طریقه کي داخل سو. تر دې وروسته بیرته د پېښور د واوي ته راغی

(۱) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۶.
(۲) پټه خزانه قلمي ص ۹۸.
(۳) قلمي مخزن افغاني ص ۳۰۷.

او خپل علمي او روحاني اقتدار يې ټينګ کړ او په شيخ قاسم سليماني مشهور سو. د مغولو پاچهانو بيا دا شيخ نه پرېښود، د عيسى نومي په چغلۍ اکبر پاچا دی لاهور ته وغوښت خو شيخ قاسم په لاهور کي تر پېښور لا زيات نفوذ ومونډ نو جهانګير دی د چنارګړ په کلا کي بندي کړ، او هم هوري له دنيا څخه تېر سو، او مزار يې هم تر اوسه هوري مشهور دی. شيخ قاسم مؤلف او مؤرخ هم دی، د ده تاريخي کتاب (تذکرة اولياء افغان) دی [1] چي د پښتنو روحانيونو احوال يې پکښي ليکلي و، دا کتاب متاسفانه ورک دی او تر اوسه يې په کُتب خانو کي درک هم نسته او نه له چا څخه ما ليدلی دی.

﴿ ۴ ﴾

شيخ امام الدين د (تاريخ افغاني) ليکونکی

شيخ امام الدين محمد عنايت الله د شيخ کبير بالا پير زوی او د شيخ قاسم لسمی دی چي د شيخ کبير له (۱۲) زامنو څخه دی ډېر شهرت لري، د دوشنبې په مابنام غره د محرم (۱۰۲۰ هـ) د پېښور په بډنۍ کي وزېږېد، مور يې تاج بي بي د ملک درويز لور او د خليلو له مشهوري کورنۍ څخه وه. شيخ امام الدين هم د خپلي کورنۍ د نورو خلکو په ډول علمي او روحاني نفوذ ومونډ او د چهارشنبې په مابنام ۲۳ د محرم (۱۰۶۰ هـ) له دنيا څخه ولاړ او په پېښور کي ښخ سو. [2]

دې شيخ يو تاريخي کتاب (تاريخ افغاني) د پښتنو پر احوال او تاريخ په پارسو وليکه، چي قلمي نسخه يې د کابل په ارګ کي وه، د کتاب له مقدمې څخه ښکاري چي شيخ امام الدين ستر ګور مؤرخ دی او د خپل کتاب تر ليکني دمخه يې د پښتنو ډېر مهم تاريخي کتب لوستلي او د خپل کتاب د ماخذ په ډول يې استعمال کړي دي.

(1) تذکره الابرار ص ۱۸۳ _ ۱۸۴، مخزن افغاني ص ۲۶۰.

(2) مخزن ص ۳۰۹ _ د ميا نعيم د قلمي ديوان خاتمه.

هغه کتب چي د شيخ امام الدين ماخذ دي او د خپل "تاريخ افغاني" په مقدمه کې راوړي دي دا دي : روضه الاحباب، مجمع الانساب، اصناف المخلوقات، تواريخ ابراهيم شاهي د مولانا مشتاقي، د خواجه احمد نظامي تاريخ، د شېرشاه احوال چي شيخ عباس سرواڼي کښلي دي، اسرار الافغاني [1] له دغو کتابو څخه ځيني ماته معلوم او ځيني ورک دي.

﴿ ۵ ﴾

محمد بن علي البستي د (تاريخ سوري) خاوند

دا مؤرخ هم د وطن له هغو ليکوالو څخه دی چي متاسفانه د ده احوال او کتاب هم تر اوسه لاس ته نه دی راغلی، فقط د پټې خزانې له انکشافه سره دا راته معلومه سوه چي دې مؤلف او مؤرخ يو کتاب د (تاريخ سوري) په نامه کښلی ؤ او د سوريانو د سلطنت احوال يې د اسلام له ابتداء څخه پکښي ليکلي وه. د محمد بستي د ژوندانه وخت او احوال هم نه دي معلوم. فقط دوني ويلای سو چي دی د بُست د تاريخي ښار اوسېدونکی ؤ ځکه چي د ده کتاب شيخ کټه په بالشتان کي کتلی او په خپل کتاب لرغوني پښتانه کي يې مهم مطالب ځني اقتباس کړي دي، نو دا په ټينګه ويلای سو چي د شيخ کټه تر عصر يعني د (۷۵۰ هـ) دمخه محمد بستي ژوندی ؤ او په دغه عصر کي هم د ده تاريخ سوري ډېر شهرت درلود ځکه چي شيخ کټه له دغه کتابه ډېر مفيد مضامين را اخيستي دي.

محمد هوتک چي د پټې خزانې ليکوال دی د پښتو ځيني مهم او ګرانبها پخواني ادبي آثار له لرغوني پښتانه څخه را اخلي او دا هم وايي چي د لرغوني پښتانه مؤلف له تاريخ سوري څخه را نقل کړي دي، په پټه خزانه کي دغه لاندېني تاريخي او ادبي مواد د لرغوني پښتانه په ذريعه له تاريخ سوري څخه را نقل سوي دي. [2]

(1) د تاريخ افغاني قلمي نسخه.

(2) د مخو عدد د پټې خزانې د قلمي نسخې دی.

۱. د پښتو د بر پخواني شعر او د جهان پهلوان امیر کروړ سوري احوال له ۱۵ مخه تر ۱۷.
۲. د شیخ اسعد سوري احوال او اشعار له ۱۸ مخه تر ۲۱.
۳. د ښکارندوی احوال او اشعار له ۲۱ څخه تر ۲۵.

ګویا په پټه خزانه کي د پښتو قدیمه ادبي ذخیره ټوله د شیخ کټه په نقل له تاریخ سوري څخه را اخیستل سوې ده او دا راته څرګندوي چي تاریخ سوري یوازي د حربي او سیاسي پیښو تاریخ نه ؤ بلکي ادبي رنګ یې هم درلود، او محمد بن علی البستي د بر باخبره او سترګه ور مؤرخ و، ځکه چي ده د پاچهانو احوال او حربي او سیاسي وقایع رانقل کړي او هم یې د دوی د کلام نموني راوړي دي، هغه قصاید یې په خپل کتاب کي ساتلي دي چي د غوري پاچهانو په دربارو کي به په پښتو ویلي کېدې، له دې څخه ښکارېږي چي تاریخ سوري د سوریانو او غوریانو د عصر یو ادبي او سیاسي او حربي تاریخ ؤ که څه هم د دغه تاریخ ژبه واضحاً د پټي خزانې له بیانو څخه نه ښکارېږي، مګر له لوړو اقتباساتو څخه دا څرګندېږي چي تاریخ سوري باید په پښتو ژبه لیکل سوی وي، ځکه چي درې مهم پښتو شعرونه شیخ کټه څني رانقل کړي دي. د تاریخ سوري نسخه اوس غالباً په دنیا کي نسته او د پښتو دغه غوره کتاب لکه نور علمي او ادبي آثار ورک دی. مګر پټې خزانې خوشبختانه د دې ګرانبها کتاب نوم او مؤلف او ځیني اشعار او مطالب د لرغوني پښتانه په ذریعه نقل کړي او را ساتلي یې دي.

تر اوسه چي زه معلومات لرم، د دنیا په کتب خانو کي د دې نفیس کتاب کم درک نسته که کم وخت پیدا سي یا یې څرک وموندل سي نو به په رښتیا د پښتوژبې یو ګرانبها تاریخي او ادبي اثر لاس ته راغلی وي، پښتانه زلمي دې هر کله تلاش او پلټنه کوي دا خبره هم باید هېره نه کړو چي راورټي مستشرق د احمدشاه بابا تر عصر وروسته یو تاریخ میندلی ؤ چي نوم یې "تذکره الملوک" ؤ د دې کتاب په ماخذو کي یو کتاب "تاریخ سلاطین سوریه" هم دی. [1]مګر دا نه سو ویلای چي دغه سوریه هغه د محمد بن علي تاریخ دی که بل؟

(۱) د پښتو ګرامر مقدمه ص ۹.

﴿۶﴾

احمد بن سعید اللودي د (اخباراللودي) لیکونکی

دا مؤرخ له هغو خلکو څخه دی چي تر پټي خزانې دمخه مو نه پېژاند، نه یې کتاب راته معلوم ؤ.

محمد هوتک لیکلي دي چي کامران خان په (۱۰۳۸ هـ) خپل کتاب کلید کامراني وکیښ او په دغه کتاب کي یې د احمد لودي له کتابه د ملتان د لودي پاچهانو احوال نقل کړ، احمد د سعید لودی زوی په (۶۸۶ هـ) یو کتاب کښلی ؤ چي نوم یې و (اعلام اللوذعی فی اخبار اللودی) د محمد هوتک په قول دغه کتاب د کامران خان په لاس کي ؤ او په کلید کامراني کي یې نقل څني کړی دی. [1]

د محمد هوتک له بیانه چي د کلید کامراني په ذریعه یې له اخبار اللودي څخه نقل کړی دی داسي ښکاري چي احمد بن سعید خپل کتاب د پښتنو پخوانو لودي پاچهانو پر احوال لیکلی دی، دغه کورنۍ د پښتنو مشهور پاچهان دي چي د الپتګین او سبکتګین له وخته (۳۵۱ _ ۳۶۰ هـ) یې پر ملتان پاچهي کوله، لومړی پاچا یې شیخ حمید لودي ؤ چي تر ده وروسته د ده زوی پاچهي کړله، د سلطان محمود په عصر کي له (۳۹۰ تر ۴۰۱ هـ) چي ملتان یې نیو، د نصر زوی ابو الفتح له دغي کورنۍ څخه پاچا ؤ، پټه خزانه په لوړو حوالو بل سړی هم له دغي کورنۍ څخه رابښيي چي شیخ رضي نومېده او د شیخ حمید وراره ؤ، د شیخ حمید د زوی نوم متاخرو مؤرخینو (نصیر) کښلی ددی مګر د ګردیزي زین الاخبار نصر بېله (ي) راوړی دی، په پټه خزانه کي هم دغه نوم د کلید کامراني او اخبار اللودي په حواله نصر کښل سوی دی، له دې څخه معلومېږي چي اخبار اللودي هم لکه ګردیزي موثق کتاب ؤ محمد قاسم فرشته لومړی مؤرخ دی چي د شیخ حمید لودي کورنۍ پښتانه بولي او د دوی جګړې له سلطان محمود سره

(۱) پټه خزانه قلمي ص ۳۰.

لیکي(۱). وروستني مؤرخین لکه شیرمحمد (۲)او حیات خان (۳) او انګریز ملیسون (۴) هم د فرشته له قوله سره سم دغه کورنۍ پښتنانه ګڼي، پخواني مؤرخین د دوی له قومیته څه نه وايي، مثلاً ګردېزی (۵)او بن اثیر (۶) او ابن خلدون (۷) تولـه د سلطان محمود او د دوی جګړې او د دغې کورنۍ د الحاد کیسې ذکر کوي خو داسي نه وايي چې دوی څوک وو پښتانه وو که یه؟ د اوسنۍ زماني محقق لیکوال علامه سید سلیمان ندوي هندي لیکي چې : د دې کورنۍ په پښتنواله کي شک دی، ځکه چې محمد قاسم فرشته دوی ته له کمه سنده پښتانه ګڼلي دي، خو دوی اصلاً عرب او د جلم بن شیبان عربي نژاد حکمدار له نسله دي چې تر (۳۴۰ هـ) وروسته د ملتان لومړي قرمطي پاچا دی (۸)، د پټې خزانې تر انکشاف دمخه یقیناً د دې کورنۍ په افغانیت کي اختلاف وو، ځکه چې فرشته هم خپل سند نه دی ښوولی، او لکه علامه سید سلیمان ندوي چې لیکي د دوی نومونه هم ... عربي دي، مګر دغه تاریخي اشتباه د پټې خزانې له لیدلو څخه هیسته کیږي، ځکه دا کتاب د اخباراللودي په حواله د دغې کورنۍ د دوو تنو نصر او رضي پښتو اشعار رانقل کوي او دا ثابتوي چې دوی پښتانه او ژبه یې هم پښتو وه او اخباراللودي د دې مشهوري کورنۍ تاریخ ؤ چې متاسفانه اوس ورک دی، او که پټه خزانه نه وای پیدا سوې دغه تاریخي حقایق به هم مکتوم پاته وو او د ملتان لودي کورنۍ به عربي کېدله.

(۱) فرشته ص ۱۷ _ ۲۷.
(۲) خورشید جهان ص ۶۷.
(۳) حیات افغاني ص ۴۵.
(۴) تاریخ افغانستان ص ۴۴.
(۵) زین الاخبار ص ۵۵.
(۶) الکامل ج ص ۱۳۲.
(۷) ابن خلدون ج ۴ ص ۳۶۶.
(۸) تعلقات هند و عرب ص ۳۲۸.

﴿ ۷ ﴾

دوست محمد کاکړ د (غرغښت نامې) لیکونکی

دوست محمد د بابړ خان زوی او د پښتو شاعر او مؤرخ دی چې په (۹۱۲ هـ) هرات کي ؤ او په (۹۲۹ هـ) یې غرغښت نامه نظم کړه او د دغه نامور پښتون د ژوندانه احوال او حکایات یې پکښي وکښل، محمد هوتک دغه کتاب لیدلی ؤ او لیکي چې دا یو درسي کتاب ؤ کوچنو به لوست.(۱)

دوست محمد لیکلي دي چې زما پلار بابړ خان (تذکرهٔ غرغښت) نظم کړې وه چې پلار مي مړ کېده زه نه وم، وروسته چې راغلم دغه کتاب ضایع سوی او له منځه تللی ؤ مګر زما یې اکثر مضامین په یاد وو، روایات مې ټول ویلي وو هغه روایات و قصص ما بیرته ټول نظم کړل او نوم مې (غرغښت نامه) کېښېښو. غرغښت نامه د محمد هوتک په لاس کي وه، په پټه خزانه کي یې یو حکایت څني رانقل کړی دی، او هم یې د زرغون خان نورزي احوال له غرغښت نامې څخه کښلي او د دغه مرحوم شاعر یو مثنوي ساقي نامه یې هم له غرغښت نامې اقتباس کړې ده. (۲) داسي ښکاري چې دوست محمد کاکړ سیاح او ګرزند سړی ؤ، ځکه په (۹۱۲ هـ) چې هرات له تی په کجران کي یې د زرغون خان دېوان له ملا ایوب تیسني څخه موندلی او د دغه شاعر احوال او اشعار یې څني رانقل کړي وو. (۳)د پټې خزانې له مقتبساتو څخه دا استنباط کولای سو چې غرغښت نامه یو ادبي موثّق تاریخ وو چې د غرغښت له احواله ماسوا د نورو شاعرانو او رجالو احوال او اشعار هم پکښي وو، افسوس چې دغه کتاب هم لکه نور ګرانبها د پښتو ادبي او تاریخي آثار له منځه ورک دي او فقط پټه خزانه یې د څیني مرغلرو سراغ راکوي.

(۱) زرغوڼ خان د غرغښت نامې په قول په (۸۹۱ هـ) په هرات کي وو او په (۹۲۱ هـ) د کندهار په دیراوت کي وفات سو. (پټه خزانه)
(۲) پټه خزانه.
(۳) پټه خزانه.

﴿ ٨ ﴾

شیخ بستان بړیخ د (بستان الاولیاء) لیکونکی

د دې مؤرخ او شاعر احوال محمد هوتک هسې کښلي دي : "شیخ محمد بستان په قوم بړیخ په ښوراوک کې یې کور وو، د ده پلار محمد اکرم د خدای ولي ؤ او د ښوراوکه راغی د هلمند پر غاړه په یوه کوډله کې اوسېد، شیخ بستان په ځواني ولاړ هندوستان ته او هلته به ښار په ښار ګرځېد، هغه وخت چې وطن ته راغی په (٩٩٨ هـ) یې د اولیاء الله په بیان د بستان الاولیاء کتاب وکیښ او زما پلار (داوٗد خان) دغه کتاب په ښوراوک کې د حسن خان بړیخ په کور کې لیدلی ؤ، چې په دې کې شیخ بستان د ډیرو پښتنو اولیاوو حالونه او کرامتونه کښلي او ډېر ډېر اشعار یې هم رانقل کړي و له نورو شاعرانو او خپلو شعرو څخه ..."[1] د محمد هوتک له دغه بیانه تاسي په ښه ډول معلومولای سئ چې بستان الاولیاء فقط د روحانیونو تاریخ نه ؤ، بلکې دَ پښتنو د رجالو اشعار او احوال هم له بستان الاولیاء څخه را نقل کوي[2] او دا خبره ښه زبادوي چې دغه کتاب د پښتو ادبي تاریخ هم و.

نعمت الله هروي چې د شیخ بستان معاصر دی، د ده شرح حال په مخزن کې لیکي چې ځینې جملې یې دا دي :

"آن احسن عبادالله شیخ بستان بړیخ در ابتدای جوانی از روه به هندوستان آمد، در قصبهٔ سمانه سکونت اختیار کرد، و خود را در لباس تجارت مخفی میداشت. وباندک دست مایهٔ بیع و شکرا میکرد ... و چشمان شریفش هرگز از اشک خشک نبود ... و اکثر اوقات اشعار پښتو را بصورت حزین دردناک که سنگ را بگریه آرد میخواند ... کمترین محرر این تاریخ در سفر در پاکه کرده بود، در خدمت ایشان رفیق بود شب و روز

(١) پټه خزانه ص ٢٨.

(٢) پټه خزانه ص ٢٦.

اکثرخوارق بنظر درامد ... چون معاودت نمود به احمد آباد گجرات رسیدند روزی بمن فرمودند که وقت من به آخر رسیده و بیماری اسهال عارض شد به تجهیز و تکفین خواهی پرداخت ... بعد بتاریخ (١) شهر ربیع الثانی روز جمعه (١٠٠٢ هـ) بعد از نماز ظهر به محبوب اصلی واصل شد ..."[1]

د نعمت الله دغه بیان چې د ده مشاهدات دي د شیخ بستان عرفاني او ادبي مقام راښیي، نور احوال او اشعار یې هم خوشبختانه پټې خزانې راساتلي دي.

﴿ ٩ ﴾

علي محمد کندهاری د (حالنامې) لیکوال

دا سړی د ابوبکر کندهاري زوی او غالباً په قوم شینوار او د پیر روښان د کورنۍ مخلص او خادم ؤ، په خپله بایزید روښان (٩٣١ _ ٩٨٠ ق حدود) خپل حال په پارسي ژبه په حالنامه کې تر (٩٨٠ ق) دمخه کښلی ؤ، خو د (١٠٥٠ ق) په شاوخوا کې علي محمد چې ځان د روښان د کورنۍ خدمتګار او مرید بولي، حالنامه یې نوې تحریر او بشپړه کړه او د روښان د کورنۍ د نورو رجالو احوال یې ور زیات کې. د هند د علي ګړ په کتابخانه کې د حالنامې یوه خطي نسخه سته چې (٥٢٦) مخه ده او دا کتاب موږ ته د روښاني نهضت ارزښتمن معلومات راکوي.

﴿ ١٠ ﴾

اخوند درویزه د (مخزن الاسلام او تذکرې) لیکونکی

مشهور عالم دی چې د زرم هجري کال په شاوخوا کې ژوندی ؤ، د جیون بن جنتي له نسله او پلار یې ګدائی د سعدي زوی نومېدی، دوی په خپله په کندز کې اوسېدل خو درویزه شرقي غرو ته راغی د ملک دولت

(١) قلمي مخزن افغاني ص ٢٥٠.

ملي زي خور يې وکړه او د پېښور په شاوخوا کې میشته سو.[1] اخوند درویزه او کورنۍ یې په پښتو کې ډېر شهرت لري ده خپل کتاب مخزن الاسلام او په پارسو کتاب (تذکره الابرار والاشرار) کې د خپل عصر احوال ولیکه، وروستنی کتاب په (۱۰۲۱ هـ) تمام سوی دی (ارشاد الطالبین) هم په فقه کې د ده دی، اخوند درویزه که څه هم ملا دی مؤرخ نه دی، خو د ده دوه کتابونه مخزن او تذکره داسې ډېر مضامین لري چې د پښتنو په تاریخ او ادب او د رجالو په احوال او تاریخ کې استفاده ځني کېږي. نو ځکه دی د مؤرخینو په ټولۍ کې هم ګڼلای سو.

اخوند درویزه (۹۴۰ _ ۱۰۲۸ هـ. ق) په پېښور کې مړ او هم هورې ښخ دی[2] د ده کورنۍ د پښتنو له مشهورو ادبي او علمي او روحاني کورنیو څخه ده، چې د پښتو د ادب په تاریخ کې د دوی مقام ښکاره دی. مخزن الاسلام لومړی پلا د اخوند دروېزه ننګرهاري زوی اخوند کریمداد (۱۰۷۳ هـ. ق مړ) په (۱۰۲۴ هـ. ق) کال راټول کړی دی، د مخزن نوی چاپ پېښور (۱۹۶۹ م) او د تذکره الابرار چاپ (۱۳۰۹ ق)

﴿ ۱۱ ﴾

کامران خان سدوزی د (کلید کامراني) مؤلف

دا مشر هم د پټې خزانې په ذریعه د یوه مؤلف او مؤرخ په ډول پېژنو محمد هوتک د شیخ رضي لودي په احوال کې هسې لیکي چې: "کامران بن سدو خان په ښهر صفا کې په (۱۰۳۸ هـ) یو کتاب وکیښ چې کلید کامراني یې نوم ؤ په دې کتاب کامران له کتابه د شیخ احمد بن سعید اللودي چې په (۶۸۶ هـ) یې کښلی او نوم یې اعلام الوذعي في اخباراللودي دی هسې نقل کا ...[3]"

[1] تذکره الابرار والاشرار ص ۳۱ _ ۱۰۵ _ ۱۰۷.
[2] تذکرهٔ علمای هند ص ۵۹.
[3] پټه خزانه ص ۳۰.

کامران خان سدوزی د پښتنو له خورا نوموړو خلکو څخه دی او د دوی کورنۍ په کلو کلو پر کندهار حکمراني او پاچهي کړېده، د کامران خان پلار هغه معروف سدو خان دی چې د سدوزو د پاچهانو ټبر ټول د ده اولاد دی، د سدو پلار عمر خان ؤ، د عمر پلار معروف بن بهلول بن کانی بن بامی دی چې دغه خلک په کندهار کې ډېر مشهور وو د سدو پلار عمر د صفویانو په عصر کې د کندهار مرزبان او واکمن ؤ، په خپله سدو خان د (۹۶۵ هـ) په ذیحجه کې زوکړی او (۷۵) کاله ژوندی او د کندهار واکمن ؤ سدو پنځه زامن درلودل: خواجه خضر خان، مودودخان، زعفران خان، کامران خان، بهادر خان[1] لکه له پټې خزانې څخه چې ښکاره سوه، کامران خان عالم او مؤرخ او لیکوال واکمن ؤ، د سدو خان تر مرګ وروسته د ده مشر زوی خضرخان پر کندهار واکمن سو، او تر ده وروسته یې زوی چې خداداد سلطان نومېدی د اورنګزېب له درباره هم د کندهار په حکمداري پېژندل سوی ؤ، د خضر خان بل زوی شېرخان نومېدی چې لوی احمدشاه بابا رحمه الله د ده له پښته دی.

کامران خان د شاه جهان مغولي پاچا معاصر ؤ (۱۰۳۷ _ ۱۰۷۶ هـ) او د هغه پاچا سره یې دوستانه روابط درلودل، په (۱۰۴۷ هـ) دی د شاه جهان له خوا رسماً د کندهار په حکمداري پېژندل سوی ؤ او په (۱۰۵۰ هـ) د ربیع الاول په درېیمه کامران خان او د ده ورور مودود (مغدود) خان ډهلي ته تللی ؤ.[2]

د کامران خان د مرګ تاریخ نه دی راته معلوم، خو د ده ورور مودود خان د (۱۰۵۳ هـ) په شوال له هغه میر یحیی سره جنګ وکړ چې د شاه جهان له خوا د کابل حاکم ؤ او په دغه جنګ کې ومړ.[3] د کامران خان کلید کامراني کتاب ما نه دی لیدلی او نه یې په کمه کتبخانه کې درک لرم. خو د محمد هوتک دغه کتاب په لاس کې ؤ او لکه دمخه چې هم وویل سوه د

[1] حیات افغانی ص ۱۱۸، خورشید جهان ص ۱۸۱، تذکره الملوک.
[2] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۲ _ ۳۶ _ ۱۱۵.
[3] پادشاه نامه ج ۲ ص ۳۴۸.

ملتان د لودي کورنۍ تاريخ او هم د دوی پښتو اشعار يې له دغه کتابه رانقل کړي دي، چې د پښتو ژبې خورا پخواني ادبي آثار ګڼل کيږي. داسي ښکاري چې کليد کامراني هم د پښتنو سياسي او د پښتو ژبې ادبي تاريخ ؤ او کامران خان په تاريخ پوه او عالم پښتون حکمدار ؤ چې په خپل کتاب کي يې له اخبار اللودي څخه هم مطالب نقل کړي وه.

﴿ ۱۲ ﴾

الله يار د (تحفهٔ صالح) ليکوال

تحفهٔ صالح هم د محمد هوتک له ماخذو څخه ده او دغه کتاب ملا الله يار الکوزي د خپل استاد او مرشد شيخ محمد صالح الکوزي په نامه کښلی او په هغه کي يې د خپل او نورو پښتنو مشاهيرو احوال او اشعار راوړي وو. شيخ محمد صالح د خپل عصر عالم او زاهد سړی ؤ چې د کندهار په جلدک کي يې عمر په تدريس او ارشاد تېراوه او دوی د شاه بېګ خان د کندهار د صوبدار معاصرين دي.[1] د تاريخ له مطالعې دا راته ښکاريږي چې شاه بېګ خان کابلی په (۱۰۰۳ هـ) د جلال الدين اکبر له خوا د کندهار حکمران او تر (۱۰۱۴ هـ) پوري هم هوري و[2] نو د الله يار د ژوندانه اوقات هم د (۱۰۰۰ هـ) حدود تخمين کولای سو. محمد هوتک په خپل کتاب کي له تحفهٔ صالح څخه يو د شيخ محمد صالح احوال او اشعار اقتباس کوي او بل ځای د علي سرور لودي احوال او اشعار هم څني را اخلي[3] له دغه اقتباسه ښکاري چې تحفهٔ صالح د پښتنو د رجالو او اديبانو پر احوال او اشعارو مشتمل ؤ او الله يار د پښتو ژبې يو مؤرخ او تذکره ليکونکی مؤلف دی.

(۱) پټه خزانه ص ۴۸.
(۲) اکبر نامه، تزک جهانګيري، اقبال نامه، منتخب اللباب.
(۳) پټه خزانه ص ۴۸ _ ۵۰.

﴿ ۱۳ ﴾

محمد رسول هوتک د (بياض) ليکونکی

دا سړی د پټې خزانې په تصريح د کندهار د کلات هوتک ؤ چې د ده يو بياض د محمد هوتک څخه وو او په پټه خزانه کي يې هم دري ځايه څيني مهم مطالب له دغه بياضه رانقل کړي دي او د محمد رسول ليکونه د پټې خزانې له مهمو ماخذو څخه دي د سلطان بهلول او خليل خان نيازي اشعار محمد هوتک له دغه بياضه را اخيستي او هم يې د رحمان بابا ؒ سوانح او مهم حالونه او هم يې د خوشحال خان ؒ اشعار او احوال له محمد رسول څخه اقتباس کړي دي.

د پټې خزانې له مقتبساتو ښکاريږي چې محمدرسول يو ډېر مدقق ليکوال ؤ او په خپل بياض کي يې د ډېر مهم حوادث او احوال او اشعار ليکلي وو، ځکه چې د رحمان بابا ؒ سوانح په دغه ډول هيچا ته نه وه معلوم، خو د پټې خزانې په ذريعه د محمد رسول له بياضه ډېر غنيمت مواد لاس ته راغلل.

﴿ ۱۴ ﴾

نعمت الله هروی د (مخزن افغاني) ليکوال

نعمت الله د خواجه حبيب الله زوی او د هرات له پښتنو څخه ؤ، چې د پټې خزانې په قول اصلاً نورزی دی. دا سړی د (۱۰۰۰ هـ) په حدودو کي ژوندی ؤ او د جهانګير د مشهور وزير خان جهان لودي له نوکرانو څخه ؤ په (۱۰۱۸ هـ) چې خان جهان لودي دکن ته مقرر سو، نعمت الله هم ورسره ؤ، او هيبت خان کاکړ هم د ده ملګری او د خان جهان له سرو څخه ؤ. نعمت الله د پښتنو احوال او تاريخ د خان جهان په امر او د هيبت خان کاکړ په ملګري د ذيحجې په شلمه (۱۰۲۰ هـ) شروع کړ او خپل کتاب يې (تاريخ جهاني يا

مخزن الافغاني) وبأله.[۱] مخزن افغاني په پارسو ليکل سوی او د پښتنو د تاريخ خورا مهم کتاب دی او د پښتنو احوال او علمي او روحاني رجال ډېر بيانوي، د کتاب قلمي نسخې سته او پروفيسور ډورن Dorn په (۱۸۳۶ ع) د دغه کتاب انګليسي ترجمه له لندنه خپره کړه.

لکه د شيخ بستان بړيځ په حال کي چي مو ولوستل نعمت الله د هغه مؤرخ معاصر دی او لکه چي پخپله يې کښلي دي کم وخت يې په درياب کي سفر کړی او په (۱۰۰۲ هـ) کال د ګجرات په احمد آباد کي و.

خلاصه : نعمت الله د پښتنو يو خورا لوی مؤرخ دی او د مخزن افغاني په ليکنه کي ډېر تاريخي کتب کتلي دي چي دلته به زه هر يو بېل بېل دروښيم. دا کتاب په (۱۹۶۰ م) کال دوه ټوکه په ډهاکه کي چاپ سو.

﴿ ۱۵ ﴾

هيبت خان کاکړ د (مخزن افغاني) ليکمرستونکی

هيبت خان د سليم خان زوی له پښتنو فضلاوو څخه دی، چي د نعمت الله سره يو ځای د جهان خان لودي په دربار کي و او ده د مخزن افغاني په ليکلو کي هم مرسته هم تشويق کړی دی. نعمت الله د مخزن په مقدمه کي دی (محبت اطوار او فضيلت شعار) بولي او وايي چي مخزن مي د ده په سعي او کوښښ ليکلی دی.

د مخزن افغاني د يوې قلمي نسخې په پای کي د هيبت خان يوه پارسو قصيده د خان جهان لودي په مدح کي درج ده او داسي ښکاري چي دی عالم او اديب سړی و، په دغه نسخه کي ده د خپل خاندان احوال هم مفصل کښلي دي او دا زباودي چي دی له پښتنو اميرزاده ګانو څخه و او پلرونه يې په هند کي د لويو مرتبو خاوندان وو.

دی ليکي چي زما پنځم نيکه ملک فيروز د سلطان بهلول لودي په عصر کي له پښتونخوا څخه راغی او د سلطان محمود شرقي په جګړو کي

[۱] د قلمي مخزن افغاني مقدمه د پښتو ټولني د کتب خانې.

يې مېړانه ښکاره کړه او په هند کي يې ډېر جاګير ومونډ. وروسته ملک ملهی د سوريانو په وخت د پنځوسو زرو منصب درلود او د کور د ولايت حکمران و او ملک لقمان هم د سلطان سکندر لودي په اوقاتو کي لوړ مناصب درلودل. او دغه پښتانه په سامانه کي ميشته وو. د لقمان زوی ملک بستان او د بستان زوی ملک ښادي خان و، چي د هيبت خان نيکه او د سليم خان پلار دی.[۱] دغه کورنۍ له ابتداء څخه تر آخره د پښتنو په پاچهۍ کي معتبره او مقتدره وه او دغه رجال ټول په جنګ او اداره کي مشهور دي.

﴿ ۱۶ ﴾

شيخ عباس سرواني د (تاريخ شېرشاهي) ليکوال

تاريخ شېرشاهي د شېرشاه سوري او د ده د کورنۍ په احوال کي شيخ عباس خان سرواني ليکلی دی، سرواني د پښتنو يو قوم دی. دا پښتون مؤرخ د سوري پاچهانو د کورنۍ احوال له ابتداء څخه د اسلامشاه تر مرګه مفصلاً ليکي. تاريخ شېرشاهي د نعمت الله په ماخذو کي هم دی چي د مخزن افغاني په مقدمه کي يې يادوي.

د دې کتاب قلمي نسخه له ما څخه سته خو د ابراهيم بېټني تکملې هم لري، د تاريخ شېرشاهي متن دوې برخې دی : لومړۍ برخه په خپله شېرشاه او دوهمه برخه د ده د زوی اسلامشاه مفصل احوال دي. ژبه يې پارسو ده او موثق تاريخ دی چي عباس سرواني غالباً خپل مشاهدات کښلي او د دغو دوو تنو پښتنو پاچهانو حال او د سلطنت حوادث يې مفصل ليکلي دي.[۲] شيخ عباس فاضل او عالم او سترګه ور مؤرخ ښکاري او د ده کتاب هم د سوري کورنۍ د تاريخ لپاره ډېر غنيمت دی، موجوده نسخه په کندهار کي د نورو کتابو سره يو ځای په (۱۱۱۳ هـ) ليکلې سوې ده. د مؤلف احوال

[۱] د مخزن افغاني قلمي خاتمه ص ۳۷۷.

[۲] د تاريخ شېرشاه قلمي نسخه.

يې اوس نه دی را معلوم او د کتاب د نورو نسخو درک هم نه لرم. شیخ اما الدین په تاریخ افغاني کې لیکي چې دغه کتاب هم زما ماخذ دی[1] د شېرشاهي تاریخ فارسي متن وروسته په هند کې چاپ سوی ؤ او یوه پښتو ترجمه یې په (۱۳۵۴ ش) کال په کابل کې چاپ سوه له دې ترجمې څخه ښکاري چې عباس د شیخ علي سرواني زوی ؤ، او د ده نیکه بایزید د شېرشاه په وخت کې د ده حضور ته له روهه هند ته راغلی ؤ او دغه کتاب د اکبر پادشاه په امر عباس لیکلی دی.

﴿ ۱۷ ﴾

مولانا محمود د (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکوال

محمود د ابراهیم کالواني زوی یو مؤرخ دی چې د (۹۰۰ هـ) په شاوخوا کې ژوندی ؤ. ده د سلطان ابراهیم لودي په نامه (تاریخ ابراهیم شاهي) لیکلی او د هغه پښتون پاچا او د لودي کورنۍ احوال یې پکښې راوړي دي. دا کتاب هم د نعمت الله په ماخذو کې دی او د مخزن افغاني په لیکنه کې استفاده ځنې کوي.[2] او شیخ امام الدین هم په تاریخ افغاني کې دغه کتاب خپل ماخذ بولي، د خواجه نظام الدین احمد د طبقات اکبري په ماخذو کې هم شامل دی.

﴿ ۱۸ ﴾

احمد خان د (مجمع التواریخ) لیکوال

دا تاریخ هم د مخزن له ماخذو څخه دی، او د نعمت الله په لاس کې ؤ او داسي یې ستايي: "و معدن اخبار احمدی که فصاحت شعاز و بلاغت دثار احمد خان بن بهیگخان کنبوله در سنهٔ یکهزار و بیست تصنیف نمود و

(۱) د تاریخ افغاني قلمي مقدمه.

(۲) د مخزن مقدمه په یوه قلمي نسخه کې.

مجمع التواریخ نام نهاده و الحق که تواریخ باین خوبی بنظر در نیامده است ..."[1] نعمت الله وايي چې: دغه تاریخ د پښتنو احوال لري او ما اقتباس ځنې کړی دی اما اوس د دغه کتاب کمه قلمي نسخه نه ده معلومه، خو د نعمت الله له قوله یې پېژنو او داسي معلومېږي چې "معدن اخبار احمدی" هم نومېږ.

﴿ ۱۹ ﴾

ملا مست زمند د (سلوک الغزاة) لیکوال

ملا مست زمند د (۱۰۴۰ هـ) په حدودو کې په یوسفزو کې اوسېد، او روحاني او عالم سړی ؤ، دی د اخوند چالاک نومي روحاني پیر ؤ او په خپل عصر کې ډېر روحاني نفوذ وموند اخوند چالاک د اباسین په لتو کې د مغولو پر خلاف ډېر ملي حرکات وکړل او ملامست هم په دغو جګړو کې لاس درلود.[2]

ملا مست د پښتو ژبې لیکوال دی او یو کتاب یې د (سلوک الغزاه) په نامه کښلی دی چې قلمي منحصر بفرد نسخه یې په پښتو ټولنه کې سته په دې کتاب کې ده د خپل عصر تاریخي احوال لیکلي او مشاهیر او د پښتو مشران یې ښوولي دي د ډېرو جګړو بیان یې کړی او د خپل عصر هغه احوال یې کښلي دي چې په نورو تاریخو کې نه سو موندلای.

ملا مست عالم، ادیب سړی دی په فقه، تفسیر، عقاید، اخلاق کې ښه معلومات لري او د پښتو ژبې له پخو لیکوالو څخه ګڼل کیږي، که څه هم د ده کتاب یوازي تاریخ نه دی خو بیا هم ډېر تاریخي حوادث ځنې څرګندیږي او دی د مؤرخینو له ډلې څخه نه سو ایستلای. د مست زمند قبر تر اوسه د ننګرهار د شینوارو په غرو کې مشهور دی او خلک یې پېژني. د ملا مست په کتاب کې د سلطان محمود ګدون پښتنانه قاید په خصوص کې

(۱) احمد خان بن بیل خان کنبو.

(۲) د سلوک الغزاه قلمي نسخه. دغه نسخه اوس په ملي ارشیف کې خوندي ده.

هم ښه معلومات لاس ته راځي او د اخوند چالاک جهادونه بیانوي. له (سلوک الغزاه) څخه د اوسني عصر پر ذوق او تاریخي تدقیق برابر لاندنۍ پینځي اخیستلای سو :

۱. د هغه عصر د پښتنو ځیني مشران او خوانین راښيي.
۲. د هغه عصر د پښتنو اوضاع په مشرقي خوا او پېښور کي ښکاره کوي.
۳. ابنیه او اماکن او د کلیو او مشهورو ځایو نومونه راښکاره کوي.
۴. هغه حوادث او وقایع چي د مست په عصر کي تېر سوي دي لږ لږ او څه څه بیانوي.
۵. د هغه عصر عمومي د پښتنو روح او اخلاق او عواطف ځني ښکاره کیږي.

په اصل کي کتاب تر دیني احساس لاندي لیکل سوی دی، اکثري برخي یې هم دیني او اخلاقي او وعظي دي خو ځای ځای د قوم د تخضیض لپاره تبلیغ کړی نو د غازیانو نومونه اخلي، وقایع هم لیکي، مشران او قایدین هم یادوي، د ځایو نومونه هم څرګندوي، د عصر عمومي اخلاقي رجحان هم ځني ښکاریږي. موجوده نسخه ډېره ناقصه او بې پایه او له منځه هم پرې پرې او ډېره پرېشانه ده، ډېر مطالب مبهم او ناڅرګنده پکښي پاتېږي او داسي ښکاري چي بله نسخه دې هم نه وي، د دې ټولو نواقصو سره هم ډېره غنیمت او قیمتي ده او بې له تاریخي بها ادبي پلو هم لري چي پر هغه بحث کول دلته نه ښایي.

﴿ ۲۰ ﴾

شیخ رزق الله مشتاقي دهلوي د (واقعات مشتاقي) لیکوال

دا مؤرخ غالباً د ډهلي اوسېدونکی او د وفات کال یې (۹۸۹ هـ ۱۵۸۱ م) دی نعمت الله هروي په مخزن کي دغه کتاب خپل ماخذ ګڼي او په مقدمه کي داسي وایي چي : مشتاقي د هند د پښتنو پاچهانو احوال په خپل

تاریخ کي کښیلي دي[1] مګر نعمت الله د دې کتاب نوم نه ښيي. تر نعمت الله هروي وروسته شیخ امام الدین متی زی هم د خپل کتاب تاریخ افغاني په مقدمه کي د مشتاقي تاریخ خپل ماخذ ګڼي، مګر د کتاب د نامه تصریح نه کوي[2]. خو دوني ښکاریږي چي دغه مؤرخ وروستنیو پښتنو تاریخ لیکونکو ته معلوم نه وو، خواجه نظام الدین احمد بخشي د محمد مقیم الهروي زوی چي خپل کتاب "طبقات اکبري" یې په (۱۰۰۱ هـ) کښلی دی په خپلو ماخذو کي "واقعات مشتاقي" هم یادوي[3] او له دغه تاریخه د مشتاقي د کتاب نوم پیدا کولای سو، د مؤرخینو له احوالو او اقوالو څخه داسي ښکاریږي چي مولانا مشتاقي ښه مؤرخ وو، ځکه ثقه مؤرخینو د ده کتاب په خپلو ماخذو کي راوړی او ګڼلی دی، مخصوصاً نظام الدین احمد هروي چي د اکبر پاچا د دربار سړی او هم غټ لیکوال او مؤرخ دی. د واقعات مشتاقي یوه خطي نسخه په برټش موزیم کي سته نمبر ۱۹۲۹.

﴿ ۲۱ ﴾

ابراهیم بېټنی د (تاریخ شېرشاهي) بشپړوونکی

دمخه وویل سوه چي تاریخ شېرشاهي شیخ عباس سرواني کښلی دی. تر (۱۰۲۰ هـ) وروسته چي نعمت الله خپل مخزن وکیښ ابراهیم چي په خته بېټنی و راولاړ سو او مخزن افغاني او تاریخ نظامي (هغه طبقات اکبري چي نظام الدین احمد هروی کښلی و) او نور کتب یې وکتل او غالباً یې ځیني حوادث په خپله هم ولیدل نو یې د شیخ عباس سرواني تاریخ شېرشاهي تکمیل کړ. لکه دمخه چي مي وویل : زما څخه د تاریخ شېرشاهي یوه قلمي نسخه سته، چي په (۱۱۱۳ هـ) په کندهار کي کښل سوې ده، دا نسخه د ابراهیم بېټني تکملې هم لري او دی په خپله د کتاب په پای کي هسي کاږي:

[1] د مخزن افغاني مقدمه.
[2] د تاریخ افغاني مقدمه.
[3] طبقات اکبري ج ۱۰ ـ ص ۴.

"مصنف اصل این تاریخ شیرشاهی عباس خان سروانی است. چون بعضی مقدمه چنانچه احوال بازیها درو وقایع کرړنیان و مذاکرهٔ نوحانیان و بعضی معرکه ها داخل در این تاریخ نبوده بنا بران نواقص می نمود. دراینولا إحقر العباد ابراهیم بیتهنی انرا از تاریخ نظامی که او نیز احوال شیرشاهی و اسلام شاه نوشته است و بعضی مقدمه از کتاب مخزن افغانی که آن نیز از تصنیف نعمت الله سامانی است انتخاب نموده داخل این تاریخ کرده باتمام رسانید ... "[1].

په دې ډول ابراهیم پر تاریخ شیرشاهي تکمله او اضافات لیکلي دي او هغه کتاب یې بشپړ کړی دی. داسې ښکاري چې د شېرشاه او اسلام شاه احوال په خپله عباس کښلي وو او ابراهیم پر هغه تاریخ دا لاندیني وقایع اضافه کړه:

۱. د عدلي او بازبهادر د پاچهۍ احوال او د کرړانیانو او نوحانیو د تسلط وقایع.
۲. په مالوه کې د بازبهادر سلطنت چې دا پاچا هم د سور له قبیلې څخه دی او ابراهیم یې شرح حال مفصل کښلی دی د کرړانیو احوال په دې فصل کې د تاج خان او عماد خان او نورو پښتنو امراوو احوال د جهانگیر تر عصره راغلي دي. د ابراهیم دغه تکملې د پښتنو د گمنانو پاچهانو په احوال کې زموږ سره ډېر کومک کوي او ډېر هغه رجال راښیي چې په هغو کې وختو کې یې سلطنت کړی دي.

څکه چې ابراهیم د خپل تاریخ په پای کې جهانگیر ستايي او وايي چې په دغه عصر کې دی په هند کې ژوندی او اوسېدونکی ؤ نو موږ دا ویلای سو چې ابراهیم د جهانگیر معاصر دی او د ده د ژوندانه دوره هم تر (۱۰۰۰ هـ) وروسته شروع کيږي. د ابراهیم له لیکه ښکاري چې دی ښه لیکوال او پلټونکی مؤرخ دی، د تاریخ کتب یې ډېر کتلي او استفاده یې څني کړې ده.

(۱) د تاریخ شېرشاهي د قلمي تکملې خاتمه.

﴿ ۲۲ ﴾

غلام حسین سلیم د (ریاض السلاطین) لیکوال

په دې نامه سلیم د بنگال د پاچهانو یو تاریخ کښلی دی چې په هغه کې د ډېرو پښتنو پاچهانو ذکر او احوال هم راغلي دي. دغه مؤرخ هم لکه ابراهیم غوندي د پښتنو د څینو نوموړکو رجالو او پاچهانو نمونه او احوال راښکاره کوي چې دوی په بنگال کې حکمراني کړې او د هند په تاریخ کې د نامه خاوندان او مشهور دي. غلام حسین د هند د زید پور ؤ او سلیم د ده تخلص دی، کتاب یې په پارسي د مستر جارج باډلي په نامه په (۱۲۰۰ هـ) کښلی دی. یوه مقدمه او څلور روضې لري د بنگال جغرافیا او د ښارو بیان مفصل د کتاب په سر کې لیکي، کتاب یې له هره پلوه مفید او د پښتنو پاچهانو او نوموړکو حکمدارانو د احوال لپاره ډېر غنیمت دی، او څنې داسې مباحث لري چې هغه په نورو تاریخو کې لږ موندل کيږي.

دا کتاب په (۱۸۹۰ ع) د بنگال د ایشیایي جرگې له خوا د (عبدالحق عابد) په تصحیح چاپ سوی هم دی، مگر له دې جهته دلته ذکر سو چې زموږ د هیواد خلکو ته دغه معلوم نه ؤ او نه په موږ کې شهرت لري.

﴿ ۲۳ ﴾

شېخ ملي د (دفتر) لیکوال

دا سړی د پښتنو یو معروف قاید او لیکوال او مؤرخ دی چې شهرت یې په شېخ ملي سره کړی ؤ. د مؤرخینو په قول د ده د پلار پیرکی وه، اخوند درویزه او افضل خان ختک او نور مؤرخین او هم د خلکو عنعنه دا وایي چې د شېخ ملي نیکونه د کندهار په ارغسان کې اوسېدل او له هغه ځایه دوی د ننگرهار او پېښور لتو ته راغلي دي[1]. هغه پښتانه تر اوسه هم وایي: چې

(۱) تاریخ مرصع، تذکره الابرار، حیات.

موږ له غوري مرغي څخه راغلي يو "مرغه" خو هم لوی ځای وي چي اوس يې يوه برخه په ارغسان او بله په كدني اړه لري گويا "مرغه" د كوږك دغره شاوخوا تر ړوبه رسېده.

دغه لبنه مؤرخين د ميرزا الغ بېگ په عصر كي گڼي (۸۱۲ _ ۸۵۳ هـ) مگر داسي ښكاري چي له قديمه د پښتنو دغه تگ راتگ شروع وي، او ښايي چي دغه هم وروستني لبنه او يون وي. څكه محمد هوتك كښلي دي چي : د كند او زمند اولادو دمخه په لبنه پيل كړی وي[1] زما مقصد دلته دا نه دی چي د شيخ ملي شرح مفصل وليكم خو دلته د يو مؤرخ په حيث د ده پېژندنه مقصد ده چي شيخ ملي د پښتنو احوال او د خپل عصر وقايع او د دوی د راتگ حوادث او د مځكو وېش په يوه كتاب كي وكښل چي د دغه كتاب نوم (د شيخ ملي دفتر) وي، خوشحال خان دا كتاب داسي راښيي :

په سوات كي دي دوه څيزه كه جلي دي كه خفي

مخزن د درويزه دی يا دفتر د شيخ ملي

معلومه ده چي د خوشحال خان تر عصره هم دغه كتاب په سوات كي شهرت درلود او د مخزن سره يې په شهرت كي سيالي كوله خو پټ (خفي) وي.

د ناروې مشهور مستشرق مارگن ستېرن وايي چي : راورټي (مشهور انگليسي مستشرق) كښلي دي چي شيخ ملي خپل دفتر په (۱۴۱۷ ع _ ۸۲۰ هـ) وكښل او دا كتاب ما موندلی دی د پښتو ژبي يو خورا قديم ليك دی[2] راورټي په پښتو كي يو مدقق سړی دی، دغه نقل هم له ده څخه بالواسطه رارسېدلی دی. محمد عبدالسلام هم د شيخ ملي د دفتر په خصوص كي شرحه ليكي او داسي ښكاري چي ده هم له راورټي څخه استفاده كړېده.[3]

په هر صورت د شيخ ملي د دفتر نسخه اوس ماته معلومه نه ده چي سته كه نسته؟ خو دوني ويلای سو چي تقريباً سل كاله دمخه دغه نسخه له

[1] پټه خزانه ص ۲۱ قلمي.
[2] د هند د زړو آثارو مجله ۱۹۳۹ ع.
[3] نسب افاغنه ص ۱۱۳.

راورټي څخه وه او په پښتو ژبه يو د پښتنو تاريخ وي، چي د يوسفزو د هجرت حال يې پكښي كښلی او د دوی د مځكو وېشونه يې هم پكښي كړي وه، اخوند درويزه وايي چي تر دغه وخته د شيخ ملي وېش معتبر دی او تر اوسه څوك څه نه سي پكښي كولای[1] او يوسفزي تر اوسه هم ارثي جايداد ته د (شيخ دفتر) وايي.

خلاصه :

شيخ ملي د پښتو يو ليكوال مشر او يو تاريخي سړی وي چي مدفن يې په اشنغر كي دی، او د مرگ تاريخ يې تر اوسه ماته نه دی معلوم خو د ژوندانه وخت يې د (۸۰۰ هـ) شاوخوا دی. (وگورئ : زما تاريخ ادبيات پښتو دوهم ټوك دكابل چاپ.)

﴿۲۴﴾

گجو خان رانيزی د پښتنو د تاريخ ليكوال

مارگن ستېرن مستشرق ليكي چي راورټي د پښتو ډكشنري په مقدمه كي كښلي دي چي له ده څخه د خان گجو راڼي زي يو پښتو تاريخ سته چي په هغه كي د پښتنو تاريخي حوادث او وقايع ليكلي دي.

د دې تاريخي كتاب د ليكني وخت راورټي (۱۴۹۴ م _ ۹۰۰ هـ) ښوولی دی[2] خو داسي ښكاري چي خان گجو خان د شيخ ملي تر عصر وروسته د پښتنو مشر وي تر اوسه د دې كتاب په خصوص كي نور څه معلومات له ما څخه نسته خو دوني ويلای سو چي په سوات او اطرافو كي له يوسفزو څخه يو قوم تر اوسه رانيزي پراته دي. د حيات خان په قول تر اوسه له دغو يوسفزو څخه درې كورني. مشهوري دي چي يوه يې له دغو درو څخه ازي خېل دي چي ازي د علي زوی او علي بن راڼي بن اكو بن يوسف دی. د ازي خيلو دغه مشهوره كورني (كاجوكور) بولي چي پخوا د دوی

[1] تذكره الابرار.
[2] د هند د زړو آثارو مجله ص ۵۶۶ ج ۱۱.

نفوذ او اقتدار خورا ارت ؤ مگر اوس په پاسني سوات کي شپږ زره کوره په دوی اړه لري چي د (۱۲۸۰ هـ) په شاوخوا کي د دغي کورنی مشر صحبت خان نومېدی، بل ځای حیات خان وایي چي خان کجو د شېرشاه معاصر ؤ[1] چي دغه خبره هم صحیح ښکارېږي نو دغه مشهور کاجو یا کجو خان د پښتنو یو خورا نومیالی مشر ؤ چي لکه شیخ ملي د علم څښتن هم ؤ او د ده یو تاریخي کتاب راورټي لیدلی او مونډلی ؤ چي اوس متاسفانه ورک دی او ښایي چي د برطانیا په موزیمو کي پیدا سي ځکه چي د راورټي ټول کړي کتابونه تر ده وروسته نه دي ضایع سوي او اکثر د لندن په موزه خانو کي خوندي دي.

﴿ ۲۵ ﴾

خوشحال خان ختک د (بیاض) لیکوال

مرحوم خوشحال خان د پښتنو هغه نوموړی او علامه سردار او مشر شاعر دی چي ښایي داسي پښتون به نه وي چي دی نه پېژني. دا مرحوم د پښتو پلار او د پښتنو یگانه ملي ادیب او هم نوموړی لیکوال دی، مگر دا مشهور او معروف مشر تر اوسه د مؤرخ په ډول لږ پېژندل سوی دی.

خوشحال خان د پښتنو مؤرخ هم گڼل کیږي، ده خپل تاریخي مطالب او د پښتنو د تاریخ مهم وقایع په خپل یوه کتاب کي کښلي وو، افضل خان ختک په تاریخ مرصع کي ډېر مقاصد له دغه کتابه رانقل کوي او وایي چي خان علیین مکان په خپل (بیاض) کي هسي کښلي دي.[2]

راورټي مستشرق هم هسي لیکي چي خوشحال (تاریخ افغان) لیکلی دی چي اوس ډېر نایاب دی[3] نه پوهېږم چي راورټي هم هغه بیاض چي افضل خان یې رانیسي یادوي که یې مقصد یو بل مستقل کتاب دی. په هر

(1) حیات افغاني ص ۱۷۴ _ ۱۹۰.

(2) تاریخ مرصع.

(3) د پښتو گرامر مقدمه.

صورت خوشحال خان د پښتنو مؤرخ دی تاریخ افغان یا بیاض د ده تاریخي کتاب ؤ.

﴿ ۲۶ ﴾

حافظ رحمت خان د (خلاصة الانساب) لیکوال

نواب حافظ رحمت خان د شاه عالم خان زوی د محمود خان لمسی د شهاب الدین کوټا بابا کړوسی دی چي اصلاً د کندهار د ښوراوک بړېخان دي، شیخ شهاب الدین روحاني سړی ؤ او د پښنور د یوسفزو مرشد ؤ چي تر اوسه یې مزار د سرحدي صوبې په هزاره کي دی. تر ده وروسته یې کورنی مشهوره سوه او په بدایون او بریلي کې د پښتنو مشرتوب کاوه او د علیحضرت احمد شاه بابا رحمه الله په عصر کي د دې کورنی مشهور مشر حافظ رحمت خان ؤ، دی عالم فاضل لیکوال او شاعر سړی ؤ او په روهیل کهنډ کي حکمراني درلوده. حافظ رحمت خان د مشهور نواب علي محمد خان افغان ملگری ؤ او دواړه علمي او ادبي خلک وه چي علم یې ښه روزلی، مگر علي محمد په دغه وخت په (۱۱۶۲ هـ) وفات او هغه وخت چي اعلیحضرت احمدشاه بابا رحمه الله هند ته ولاړ نو حافظ رحمت خان هر وار له ده سره ښه ښه کومکونه وکړه او د احمدشاه بابا رحمه الله رشتین ملگری او مرستی ؤ، د پاني پت په جگړه کي هم دې نوموړي پښتون د خپل ملگري احمدشاه بابا رحمه الله سره ټینگه ملگري وکړه او په (۱۱۸۸ هـ) کال په یوه جنگ کي شهید او په بریلي کي ښخ سو.[1]

حافظ رحمت خان عالم، ادیب، لیکوال، متدین او شاعر او مؤرخ سړی ؤ ده یوه مفصله کتب خانه هم درلوده چي دکتور اسپرینگر مشهور مستشرق د هغو کتابو فهرست په (۱۸۵۴ ع) یو جلد نشر کړ او دی وایي چي دا کتابونه څلوېښت صندوقه او اکثر هم پښتو وه لویه برخه یې په

(1) د حیات حافظ رحمت خان په نامه یو مفصل کتاب سید الطاف علي بی ای لیکلی او په هند کي په ۱۹۳۳ ع چاپ سوی دی. دا کتاب ډېر مفصل او مستند دی دغه مطالب څني اقتباس سول.

(۱۸۵۷ ع) د لکهنو په فساد کي برباد سوه.[۱] حافظ رحمت خان د پښتو او پارسو د شعر دېوان هم درلود، ډار مستېتر وايي چي ددغه دېوان وجود ماته د هند پښتنو په ټينګه ووايه او جان استريچي ليکي چي ماته له هنده څني پارسو غزلي راورسېدې چي هغه د حافظ رحمت خان وي، علاوه پر دغه ډار مستېتر وايي چي ماته په رامپور کي يوه پښتانه د پښتو اشعارو يوه مجموعه راکړه چي د حافظ رحمت خان او نورو پښتنو سردارانو اشعار پکښې وه او دغه مجموعه اوس د برټش موزيم په شرقي آثارو کي ساتلې ده، يو د حافظ رحمت خان شعر په دغه مجموعه کي د حاکمو طبقو غندنه وه[۲] حافظ رحمت خان د پښتنو په تاريخ کي يو کتاب کښلی دی چي خلاصه الانساب نوميږي او د لندن په برټش موزيم او په هند کي نسخې سته.[۳] د دغه کتاب يوه نسخه په پښتو ټولنه کي هم سته او تر لمبر (۱۲۳۴) لاندي خوندي ده.

مؤلف د دې کتاب په ليکنه کي د اخوند درويزه تذکره الابرار او مخزن افغاني خانجهاني، او تاريخ شېرشاهي او نورو کتابو ته حواله کوي. د اعليحضرت احمد شاه بابا درې سفره هند ته يادوي او په ښه نامه يې ستايي. کله کله د خوشحال خان په بيتو هم استناد کوي. کتاب له لومړي مخه تر (۷) حمد و نعت دی، وروسته د خپل نيکه شيخ کوټا بابا تګ هند ته بيانوي او د سړبنو برېڅو انساب ښيي له (۳۴) مخه دوهم فصل او د بېټني د اولاد بيان شروع کيږي په (۳۶) مخ کي درېيم فصل او د غرغښت بيان دی نور کتاب تر (۵۶) مخه اخلاقي مضامين او د تسنن په ملتيا خبري اتري دي. دی وايي: چي دغه کتاب ما له دې جهته وليکی، چي د هند پښتانه خپل اصليت هېر نه کړي او د خپلو اجدادو په حال خبر وي.[۴] د کتاب ژبه پارسو ده په عربي جملو او خبرو هم ډېر مشحون دی. راورټي مستشرق د پښتو ګرامر په مقدمه کي دغه کتاب نواب الله يار خان ته منسوبوي چي د حافظ الملک زوی دی مګر دا خبره د دې مستشرق غلطي ده او نه ښايي چي موږ په خطا وزو. د خلاصځ الانساب تاليف د ختم تاريخ رجب ۱۱۸۴ ق کال دی چي د حافظ رحمت خان تر شهادت ۱۱۸۸ ق څلور کاله دمخه تاليف سوی ؤ چي په (۱۹۷۳ م) کال

(۱) د روهيلو جنګ د جان استريچي.
(۲) د جان استريچي د روهيلو جنګ.
(۳) حيات حافظ ص ۲۹۸.
(۴) له قلمي خلاصه الانساب لنډونه.

پښتو اکاډېمۍ د ښاغلي روشن خان يوسفزي په همت په (۱۶۳) مخه کي د پښتو ترجمې سره چاپ کی.

﴿ ۲۷ ﴾

نواب مستجاب خان بړېڅ د (ګلستان رحمت) ليکوال

د پښتنو بړېڅو پاچهانو علمي او نوموړي کورنۍ څخه د حافظ رحمت خان زوی دی چي د خپل پلار د شهادت پر وخت د (۱۳) کالو ؤ په دوشنبې (۲) د شوال (۱۲۴۸ هـ) په بريلي کي وفات او په هغه باغ کي ښخ دی چي دده په نامه يادېږي.

مستجاب خان د خپل پلار په ډول ډېر عالم او متقي مشر ؤ په عربي، پارسو او پښتو کي ماهر ليکوال او هم د خپل عصر ښه مؤرخ دی. د ده له تاريخي آثارو څخه (ګلستان رحمت) دی چي د خپل پلار د ژوندانه احوال او د هند د پښتنو معاصر تاريخ دی. دا کتاب په پارسي ژبه په خورا صحت او روانه ژبه او ښه انشاء کښل سوی او مؤلف خپل مشاهدات او ډېر تاريخي وقايع په خورا دقت او تحقيق پکښې ليکلي دي، او قلمي نسخه يې د هند په کتب خانو کي سته.

مستجاب خان اووه زامن درلوده، يو لمسی يې محمد عبدالرزاق خان هم د ډيرو تاليفو خاوند دی او د شعر دېوان هم لري.[۱]

﴿ ۲۸ ﴾

سعادت يارخان بړېڅ د (ګل رحمت) ليکوال

دی د حافظ محمديار خان زوی او د حافظ رحمت خان لمسی او له هغې علمي کورنۍ څخه يو روڼ ستوری دی چي د (۱۲۴۹ هـ) په حدودو کي يې يو کتاب (ګل رحمت) په پارسي وکيښ، د ده شعري تخلص (صاحب) دی

(۱) حيات حافظ رحمت خان ص ۳۴۹.

او په خپل کتاب کي یې د برېښو د کورنۍ احوال او هغه حوادث کښلي دي چي د ده په عصر کي پښتنو ته ورپېښ سول.

دی د خپل عمر په پای کي د بیت الله د زیارت لپاره ولاړ، پر لاري د هند په بروده کي وفات او هم هوري ښخ سو د دې علمي او ادبي کورنۍ مشهور رکن دی. [1]

﴿ ۲۹ ﴾

نیاز احمد (هوش) د (تاریخ روهیل کهند) لیکوال

د نیاز محمد زوی او د حافظ یارمحمد خان لمسی او د حافظ رحمت خان کړوسی او له دغه علمي خاندانه څخه معروف مؤرخ او لیکوال دی چي (هوش) تخلص لري او د ډېرو مؤلفاتو خاوند دی، مثلاً کلیات هوش، ترانهٔ هوش، حدیقهٔ نعت او نور ... په اردو ډېر اشعار لري او د روهیل کهند تاریخ یې هم په اردو کښلی دی چي دغه کتاب هم د هند د پښتنو تاریخ ګڼل کېږي د (۱۲۵۰ هـ) په حدودو کي ژوندی وُ عمر یې په سیاحت تېراوه او د هند په علمي او ادبي جرګو کي شریک وُ. [2]

﴿ ۳۰ ﴾

محمد سلیمان خان "اسد" د (تاریخ افغانستان) لیکوال

محمد سلیمان خان بن محمد موسی خان بن نواب محبت خان بن حافظ رحمت خان متخلص په "اسد" هم د دغي علمي کورنۍ یو ستوری دی چي شاعر هم ادیب هم لیکوال هم وُ. د پښتنو تاریخ یې په اردو کښلی دی چي مشهور په (نقش سلیمانی) یا (تاریخ افغانستان) دی. [3]

---

[1] حیات حافظ ص ۳۲۱.

[2] حیات حافظ ص ۳۲۶.

[3] حیات حافظ ص ۳۱۹.

﴿ ۳۱ ﴾

نواب محبت خان د (ریاض المحبة) لیکوال

نواب محبت خان د حافظ رحمت خان زوی وُ چي د خپل پلار د شهادت پر وخت (۲۴) کلن او ددې کورنۍ یو نوموړی پښتون سردار او امیر دی. دی لکه خپل پلار د علم خاوند او په عربي او پارسو او اردو او پښتو کي شاعر او لیکوال وُ خو متاسفانه د ده اشعار د (۱۸۵۷ م) په اړ و دوړ کي تلف سوه په سنسکریت کي یې هم ډېر مهارت درلود. د ده ځني اردو او پارسي او عربي اشعار تر اوسه محفوظ دي. ده پارسو مثنوی د (اسرار محبت) په نامه کښلې او یوه د پارسو ژبي قاعده او صرف او نحو یې لیکلې چي (امدنامه) نومیږي محبت خان په ۱۳ د صفر (۱۲۲۴ هـ) په لکهنو کي وفات او د وزیر باغ سره کشور کنج ته نژدې ښخ سو. د ده له پارسو اشعارو څخه دغه دي چي استادي یې ځني ښکاري [1]:

گر کشش من اثری داشتی	یار بسویم گذری داشتی
آنکه جهان را به نگه زنده کرد	کاش به ما هم نظری داشتی
زیستمی بی تو اگر مثل تو :	ما در گیتی پسری داشتی
دانهٔ مهر ار بدلش سرزدی	نخل امیدم ثمری داشتی
گر رخت از پرده برون آمد	شام "محبت" سحری داشتی

دا بیت هم د ده دی:

زسرگذشت "محبت" از هر که پرسیدم
به عارض اشک پیاپی چکید و هیچ نگفت

محبت خان ډېر فنان او سلیم الطبع سړی وُ په موسیقي کي یې هم ښه معلومات درلودل داسي ښکلي وُ چي خلک به ورته اریان وو، غلام حسن

---

[1] حیات حافظ ص ۳۱۳.

مؤرخ چي د ده معاصر دی داسي ليکلي دي : "ما په خپله د حافظ رحمت خان کورنۍ په لکهنو کي وليدله، محبت خان په صورت او سيرت د سردارۍ ور دی، خو افسوس چي سفله پروري زمانې دوی اوس په بلا کښي ايستلی دی."[1]

خلاصه : محبت خان د دې کورنۍ نوموړی سردار ؤ چي د مغولي وروستني پاچا جهاندارشاه له خوا يې د (نواب ظفر الدوله باز جنگ) لقب درلود. نواب محبت خان يو خورا مهم کتاب په پښتو کښلی دی چي نوم يې د (رياض المحبه) دی، دا کتاب راورټي ليدلی او داسي يې په مونږ پېژني چي : "د سرجارج بارلو په خواهښت په (۶ ـ ۱۸۰۵ ع ـ ۱۲۲۰ هـ) کښلی سوی او (۷۰۰) پاڼي دی چي کوچنۍ صفحې لري د پښتو مهم لغت دي او د افعالو گردانونه لري."[2] د راورټي له دغه بيانه ښکاري چي رياض المحبت د پښتو يو لغوي او گرامري کتاب دی مگر يو ځای په خپله راورټي[3] ځني مهم تاريخي مطالب له دغه کتابه رانقل کوي، او داسي معلوميږي چي په دغه کتاب کي محبت خان د پښتنو تاريخ هم کښلی ؤ، دغه برخه چي راورټي د دغه کتاب له پښتو مضمونه په انگريزي ترجمه کړې ده، د پښتنو احوال دي د سلطان محمود او غزنويانو په دوره کي او د دې خبري علل يې بيان کړي دي چي په هند کي ولي پښتانه (روهيله) بولي. د حيات حافظ رحمت خان ليکوال چي د دې زمانې پوه سړی دی او په خپل کتاب کي يې د دغه خاندان ټول احوال مفصل کښلي دي فقط دوني وايي : "چي محبت خان يو خورا مفصل قاموس هم کښلی ؤ[4] مگر نوم يې ښايي چي نه ؤ ور معلوم.[5]

---

[1] سير المتاء خرين.

[2] د پښتو گرامر مقدمه.

[3] د پښتو گرامر مقدمه ص ۱۸ ـ ۱۹.

[4] حيات حافظ ص ۳۱۳.

[5] له دې کورنۍ ځخه يو بل نوموړی د پښتو مؤلف نواب الله يار خان د حافظ رحمت خان زوی دی چي د عمر پر ۸۱ کال د ۱۲۴۸ هـ د شعبان پر ۹ وفات سوی او يو د پښتو لغت يې کښلی دی چي عجايب اللغات نوميږي، راورټي دا کتاب درلود او وايي چي په (۱۸۰۸ ع ـ ۱۲۲۲ هـ) په ۷۴۰ مخه کي کښل سوی او هر مخ يې ۱۷ ليکي دی. دا کتاب ما نه دی ليدلی چي تاريخي مباحث لري او که يوازي لغت دی. نو ځکه مي الله يار خان د مؤرخينو په ټولی کي نه وشمېره.

﴿ ۳۲ ﴾

... د تذکره الملوک ليکوال

د تذکره الملوک په خصوص کي فقط مستر راورټي څه معلومات کښلي دي چي بل ځای څه نسته، دا کتاب لکه چي فقط يو منحصر بفرد نسخه وه او هغه د راورټي لاس ته ورغلې وه د پښتو گرامر په مقدمه کي لانديني معلومات ليکي : (تذکره الملوک د سدوزو تاريخ دی اته ټوکه او (۶۴۰) مخه لري، دا کتاب ډېر کمياب دی او زما په خيال به يې په افغانستان کي کمه بله نسخه هم نه وي د کتاب دوه ثلثه هغه وقايع دي چي د احمدشاه ابدالي تر مرگ وروسته واقع سوي دي، دا کتاب په پښتو کښل سوی دی او ليکونکی يې وايي چي دا کتاب فقط زه د سدوزو په تاريخ کي ليکم او له دغو کتابو مي استفاده کړې ده : تاريخ سلاطين سوريه، طبقات اکبري، ائين اکبري، مرآت الافاغنه، د صفوي شاهانو تاريخ، شاهجهان نامه، تاريخ عالمگيري، تاريخ فرخ سيری، تاريخ محمدشاهي، نادر نامه، تاريخ احمدشاهي، رسالهٔ اکبر خدکه. دا کتاب يوه مقدمه او دوه اصله او يوه خاتمه لري او د مضامينو فهرست يې دا دی :

مقدمه : د سدوزو د پلرو او نيکونو بيان.

لمړی اصل : د هغو قبيلو بيان چي په افغانستان کي اوسي.

دا اصل دوې فرعي لري : لومړی د هغو کورنيو بيان دی چي پر نورو يې حکومت کړی دی. دوهمه فرعه : د هغو قبيلو بيان دی چي په خپلو مېنو کي پرتې دي.

دوهم اصل : د هغو سدوزو بيان چي خپله مېنه يې پرېښې او په ملتان کي ميشته سوي دي. دا هم پنځه فرعي لري :

لومړۍ فرعه : خان مودود خېل.

دوهمه فرعه : د بهادر خېلو تاريخ.

درېيمه فرعه : د کامران خېلو احوال.

څلورمه فرعه : د زعفران خېلو احوال.

پنځمه فرعه : د خواجه خضر خېلو بيان چې دوی سلطان خدکه خېل بلل کيږي.

خاتمه : د خواجه خضر خېلو او د احمدشاه دراني احوال او د ده فتوحات په هند او پنجاب کې [1] راورتي چې تذکره الملوک ليدلې وه له هغه کتابه څخه يې دغه لوړ معلومات کښلي او هم يې د دغه کتاب مقدمه په انگريزي ترجمه کړېده، داسې معلوميږي چې د دې کتاب د مؤلف نوم په خپله راورتي ته هم نه وُ معلوم ځکه چې د کتاب ذکر مفصل کوي اما د مؤلف نوم کوږ نه اخلي.

د تذکره الملوک ماخذونه چې مؤلف ذکر کړي دي او هم هغه انگرېزي ترجمه چې د کتاب له مقدمې څخه د راورتي په مشکوره سعی پاته ده موږ ته د مؤلف په خصوص کې داسې فکر راکوي :

د تذکره الملوک مؤلف يوه او عالم او مورخ او د پښتو ژبې يو نثر ليکونکی اديب وُ، ښه مورخ وُ ځکه چې د خپل کتاب ماخذونه يې ثقه ښوولي دي، او د مقدمې مطالب هم غوره او مستند ښکاري (د هغه وخت له تاريخي معلوماتو سره سم) د تذکره الملوک د مؤلف د ژوندانه عصر هم د تيمورشاه زمانه يعنې (۱۲۰۰ هـ) تاکلای سو، ځکه چې راورتي وايي چې د کتاب يوه برخه هغه وقايع دي چې احمدشاه بابا رحمه الله تر مړيني وروسته پېښ سوي دي.

د کتاب مقدمه چې راورتي په انگريزي ترجمه کړې ده عمده مطالب يې دغه دي :

د پښتنو د اصليت په باب کې هغه قصې او روايات چې کلاسيکي مؤرخينو ذکر کول (او اوس مدار د اعتبار نه دي) د پښتنو د نوموړو او مشاهيرو ذکر دغه بحثونه تدقيقي رنگ لري. او د استفادې وړ دي د پښتنو احوال د کسي په غره کې بيانوي او بيا د ملک ابدال احوال ليکي خو د ملک سدو عصر ته رارسيږي، دلته د سدوزو په خصوص کې خورا ښه او غنيمت مواد ليکي، د دې کورنۍ اقتدار او روابط د هند له لوديانو او

(1) د پښتو گرامر مقدمه ۹ _ ۱۰ _ ۱۱ و غيره.

سوريانو سره بيانوي، چې دغه تاريخي څېړني يې ډېرې ښې او د استفادې وړ دي.

خلاصه : د تذکره الملوک د مؤلف نوم متاسفانه نه دی رامعلوم او نه يې اوس کتاب موندل کيږي هغه نسخه چې د راورتي څخه وه نه ده راښکاره چې څه سوه خو تذکره الملوک په پښتو ژبه د پښتنو د تاريخ يو مهم او گرانبها کتاب وُ. سلطان محمد قاسم کندهاری هم ليکي چې ده په کندهار کې د سردار محمد علم خان بن سردار رحمت الله خان څخه يو کتاب وموند چې د سدوزو په پاچهي کې کښل سوی او د دغه عصر حوادث مفصل پکښې راغلي دي.[1] د دې کتاب نوم سلطان محمد نه ليکي خو د خپل کتاب په مقدمه کې يې (مجموعهٔ ابدالي) بولي، ځکه چې له دغه کتابه د سلطان محمد اقتباس د راورتي له ترجمې سره نژدېوالی لري نو ويلای سو چې دغه کتاب هم هغه تذکره الملوک و. (د هوتکو د وختو تذکره الملوک بل کتاب دی دغه دواړه مه سره گډوئ.)

﴿ ۳۳ ﴾

خان جهان خان لودي د (مرآت الافاغنه) ليکوال

راورتي دا کتاب د مرآة الافغانيه په نامه د تذکره الملوک په ماخذو کې ذکر کوي او د مؤلف نوم يې نه ښيي [2] له نورو کتابو څخه معلوميږي چې د کتاب صحيح نوم مرآة الافاغنه دی او مؤلف يې خان جهان لودی وُ [3]

د هند له مشهورو پښتنو څخه موږ دوه تنه په دې نامه پېژنو : لومړی خو هغه خان جهان لودی دی چې ذکر يې د مخزن افغاني په تفصيل کې وسو، بل خان جهان لودي هم د سلطان سکندر لودي (۸۹۴ _ ۹۲۳ هـ) له مشهورو امراوو څخه دی چې په دغه وخت کې د لوی وزير حيثيت لري او د راپړي

(1) تاريخ سلطاني ص ۵۲.
(2) د پښتو گرامر مقدمه ص ۸.
(3) تاريخ سلطاني ص ۵۲ _ ۵۷، خورشيد جهان ص ۸۷ _ ۸۹.

جاګیردار دی[1] د نعمت الله په قول خان جهان لودي په (۹۰۱ هـ) وفات سوی او تر ده وروسته یې زوی احمد خان د (اعظم همایون) په خطاب سرلوړی سوی وو. [2]دا پښتون سردار لکه چي عالم او لیکوال او مؤرخ تېر سوی دی چي مرآه الافاغنه د ده تاریخي اثر دی او داسي ښکاري چي د پښتنو د پاچهانو چي په هند کي تېر سوي دي او مخصوصاً د سلطان سکندر لودي احوال یې مفصل کښلي وو، ځکه چي د کتاب نسخه نه ده لیدلې سوې او لوړ روایات هم پوره کفایت نه کوي، نو د مرآه الافاغنه انتساب هم دغه خان جهان لودي ته زما په عقیده سل په سل کي مثبت دی، شل کاله دمخه ما د دغه کتاب یوه خطي نسخه د ښکارپور په ګړي یاسین کي ولیدله چي د خان جهان په نامه وه مګر کوم خان جهان؟ او د کوم وخت؟

﴿۳۴﴾

منشي عبدالکریم د (تاریخ احمد) لیکوال

د دې کتاب نسخه له قاري عبدالله خان سره وه نه پوهېږم چي څه سوه؟ دا کتاب د پښتنو د سلطنت مفصل تاریخ دی چي منشي عبدالکریم د شجاع الملک سدوزي په وخت کي کښلی دی ژبه یې پارسو ده.

منشي عبدالکریم علوی مدقق او یوه مؤرخ دی د نادر افشار احوال او د احمدشاه بابا رحمه الله د سلطنت وقایع یې خورا مفصل کښلي دي او داسي ښکاري چي د دې تاریخ په لیکنه کي هم مقصد د دغه عصر حوادث وه او د احمدشاه بابا رحمه الله په نامه یې بللی دی، دا کتاب په اردو هم ترجمه سوی او د (واقعات درانی) په نامه په کانپور کي په (۱۲۹۲) چاپ سوی دی. فیض محمد یې هم په خپلو ماخذو کي ذکر کوي. د افغانستان په تاریخ کي ډېر قیمتي معلومات لري او له مهمو مراجعو څخه ګڼل کېږي. د دغه عبدالکریم په نامه ما دوه چاپي کتابونه لیدلي دي:

[1] خورشید ص ۸۹.
[2] مخزن افغاني ص ۷۶.

۱. تاریخ احمد یعني محاربات سلاطین درانیه باسکهان وبهاؤ و جهنکو طبع لکهنو ۱۲۶۵ هـ.
۲. محاربهٔ قندهار: مصنفهٔ عبدالکریم طبع لکهنو (۱۸۴۸ م) کانپور (۱۲۶۷ ق) دی د ډېرو کتابو مترجم وُ، تر (۱۲۹۲ ق) دمخه مړ دی.

﴿۳۵﴾

اکبر د یوې تاریخي رسالې لیکوال

دا رساله راورتي د تذکره الملوک په ماخذو کي راوړي او وایي چي د تذکرې خاوند له (رسالهٔ اکبر خدکه) استفاده کړې ده، داسي معلومېږي چي اکبر نومی پښتون یوه تاریخي رساله درلوده چي د تذکره الملوک د څښتن په لاس کي وه[1] خدکه راورتي په لاتیني حروفو داسي ضبطوي **khadkah** او لکه چي دمخه د تذکره الملوک په بیان کي وویل سوه د سدو یو زوی خواجه خضر چي احمدشاه بابا رحمه الله هم د ده له نسله دی اولاد یې په (سلطان خدکه) مشهور دی دې تسمیې وجه حیات خان او سلطان محمد او نور مؤرخین هسي کاږي چي د خضر خان زوی سلطان خداداد نومېدی او دغه سړی په خپل عصر کي ډېر مقتدر مشر وُ پښتنانه لکه چي هر نوم د اعزازو لپاره تصغیر کوي دی یې (سلطان خدکی یا خدکه) باله نو په سدوزو کي هم د خواجه خضر اولاد چي سلطان خودکي ته منسوب دي ټوله خودکي بولي[2]. په هر صورت اکبر د دغي طایفي څخه یو مؤرخ دی چي رساله یې د تذکره الملوک د خاوند په لاس کي وه.

[1] د پښتو ګرامر مقدمه.
[2] حیات او سلطاني.

﴿ ٣٦ ﴾

... د (نادرنامې) ناظم

د دې مؤرخ نوم نه دی راته معلوم، خو دوني ويلای سم چي دی اصلاً د خراسان ؤ او د ده نيکه قاسمي شاعر دی، چي د مشهور مستشرق پروفيسور براون انګليس په قول يې د فردوسي د شهنامې په ډول اشعار ويلي او قلمي نسخه يې د انګلستان د کيمبرج په دارالفنون کي سته.[1]

د نادرنامې ناظم د قاسمي شاعر لمسی او د احمدشاه بابا معاصر دی چي يو کتاب يې د (نادرنامې) په نامه د خراساني نادر افشار په شرح حال کي په (١٧) زره بيته د حسين خان فراهي په امر منظوم کړی دی چي دغه حسين خان د احمدشاه بابا رحمه الله له خوا د خراسان حاکم وو. دا کتاب د اعليحضرت احمدشاه بابا رحمه الله په نامه د (١١٧٢ هـ) د لومړي خور په مياشت پای ته رسېدلی دی.[2]

د نادرنامې ناظم د هوتکو د سلطنت او داحمدشاه بابا رحمه الله د نيکونو احوال مفصل ليکلي او بيا د احمدشاه بابا رحمه الله د حيات ډېر وقايع ذکر کوي. د دې کتاب يوه قلمي نسخه کي زما څخه وه د بلي نسخې درک نه لرم، پارسو شعر يې خوږ او د قدر وړ دی.

﴿ ٣٧ ﴾

... د (سلطان اويس) د تاريخ ليکوال

نه د دغه کتاب وجود له بله ځايه رامعلوم دی او نه يې مؤلف پېژنم خو دوني راته ښکاره ده چي د مرحوم حاجي ميرويس خان هوتک رحمه الله په احوال کي په لوړ نامه يو کتاب په عربي چا ليکلی دی، شېرمحمد مؤرخ تصريح

(1) د براون د پارسو ادب تاريخ.

(2) قلمي نادرنامه.

کوي چي په دغه کتاب کي د حاجي ميرويس خان رحمه الله او د ده د ورور عبدالعزيز د عهد وقايع مفصلاً راغلي دي[1] خو افسوس نه دی د دغه کتاب بيان ليکلي او نه له بل چا څخه ما د دغه کتاب په باب کي څه اروېدلي او ليدلي دي نو په خپله د کتاب وجود هم محل د تامل دی ځکه چي په دغه عصر کي عربي کتاب ليکل له رواجه لوېدلي وه او هم معاصرينو لکه محمد هوتک د دغه هيڅ ذکر نه دی کړی.

﴿ ٣٨ ﴾

ميا عمر څمکني د (شجرهٔ نسب افغانان) ليکوال

محمد عمر د ابراهيم زوی چي اصلاً د باجوړ د ميا کلي وو، وروسته د پېښور په څمکني کلي کي ميشت او هم دلې په ٢٩ جمادي الثانيه ١١٩٠ ق وفات سو، دی د روحاني او علمي لوړ شخصيت خاوند او د اټک د شيخ يحيی څخه په نقشبندي طريقه کي ماذون وو احمدشاه ابدالي رحمه الله د ده له متعقدانو څخه وو او په زرو نور ارادتمندان يې هم لرل په عربي او دري او پښتو ډېر آثار لري لکه مالي شرح، قصيده امالي په دري ٩٣٨ مخه او توضيح المعاني په پښتو د خلاصهٔ کيداني شرح او پښتو شمايل نامه چي په (١١٦٣ ق کال) منظومه کړې ده. د ده بل کتاب شجرهٔ نسب افغانان و غيره يو تاريخي اثر دی، چي ما ددغو کتابو خطي نسخې د پېښور د بالاماڼي د مرحوم فضل صمداني په کتابخانه کي ليدلي وې. ميرزا هادي عشرت د احمدشاه رحمه الله د دربار منشي د ده د وفات تاريخ داسي ويلی دی:

تاريخ وفـــــات سر اقطاب زمان
رهنمون شد خرد از لطف بمن گفتاقم
اربيرون بحساب جـــملش تادانی
(عددی بيست نهم شهر جمادی دوم)

د وروستني مصراع ابجدي ارزښت (١٢٦٨) دی که عدد (ـ ٧٨) څني کم کو (١١٩٠ ق) پاتېږي.

(1) خورشيد ص ١٣٢.

﴿ ۳۹ ﴾

محمد د (پټې خزانې) ليکوال

لکه چې د مخه تاسي ولوستل پټه خزانه د پښتنو د ادب او رجالو او هم د ښارو مهم تاريخ دی چې د شاه حسين هوتک په عصر کې د شوال په (۲۴) هجري کال (۱۱۴۲ هـ) يې ليکل پای ته رسېدلي دي.

محمد هوتک د پښتو مدقق مورخ او د پښتو ژبې نوموړی ليکوال او شاعر دی چې خپل کتاب يې د هغه معارف پالونکي پاچا په نامه کښلی دی.

خوشبختانه محمد هوتک د کتاب په پای کې د خپلې کورنۍ احوال هم ليکي، په دې ځای کې زما لپاره ډېر غنيمت دی او لنډوم يې:

"محمد د داؤد خان زوی د قادر خان لمسی په قوم هوتک چې اصلاً په مرغه کې اوسېدل او قادر خان له هغه ځايه سيوري ته راغلی وو له دغه ځايه يې يون وکړ او د کندهار کوکران ته راغی، په سن د (۷۶) کالو کې په (۱۰۵۸ هـ) وفات او هلته ښخ سو اما داؤد خان د مؤلف پلار په (۱۰۲۹ هـ) کال په کوکران کې وزېږېد او په صباوت کې يې علوم ولوستل شاعر او عالم سړی سو. داؤد خان په روب او د کسي په غره او پښنور کې سياحتونه وکړل او د حاجي ميرويس خان مرحوم رحمه الله سره د آزادۍ غوښتلو په جګړه کې ملګری وو، په (۱۱۲۶ هـ) داؤد خان د حاجي ميرويس خان رحمه الله له خوا په فراه او سيستان او ګلستان کې د پښتنو د سپه سالار په ډول مقرر وو او هلته يې د متجاوز پردو لښکرو سره جګړې کولې. داؤد خان په (۱۱۳۶ هـ) وفات او په کوکران کې ښخ سو. د ده د ادب او علم د نمونې په ډول دغه دوې رباعي وګورئ چې د تجنيس په صنعت کې ځوني قيمت لري:

چې د چا په زړه کې اور د مينې بل سي
په اور بل يې لمبې ګډې حال يې بل سي
اور د مينې کله مري د زړه له مينې
د اور بل مينه که تل د زړه په تل سي

که يې ويني ويني تل ځاځي له زړو څخه
څوک چې ويني تا له ځوانو يا زړو څخه
د زړو له زړه که ويني ويني ځاځي
په کړو د غم لوېدلي ستا له کړو څخه

اما په خپله محمد د پټې خزانې ليکوال په (۱۳) د رجب (۱۰۸۴ هـ) په کوکران کې وزېږېدی، او تر اتلسم کاله يې مروجه علوم لکه: فقه، تفسير، اصول او د فصاحت علوم لکه: قافيه، عروض، بيان، معاني او نور ولوستل ځکه چې د پلار او نيکه ښه مناسبات يې د هوتکو د شاهي کورنۍ سره وو نو د شاه حسين په امر کندهار ته راغی، او هر کله به د دغه زلمي پاچا په دربار کې ؤ او د حضور ادبي ليکوال ؤ هغه ادبي او علمي مجلسونه چې د دغه پوهنوال پاچا په دربار کې به هر کله کېده يو رکن يې محمد ؤ، دی په پټه خزانه کې د دغو ادبي مجلسو او ټولنو حال ښه ليکي. محمد بې له پټې خزانې يو بل کتاب (خلاصه الفصاحه) هم په پښتو کښلی چې د فصاحت علوم يې پکښې راوړي دي، بل علمي پښتو اثر يې (خلاصه الطب) دی چې په (۱۱۳۹ هـ) کال يې د هغه زلمي پاچا حضور ته وړاندي کی او سل طلاوي يې جايزه وموندله. محمد د شعر ديوان هم لري دغه څو بيتونه د ده دي:

ساقي پاځه د سرو ملو ډک يو جام را
ستا له غمه ناآرام يمه آرام را
نه نشاط سته نه مستي سته نه رندي سته
چې سم رند هغه اوبه على الدوام را
په اوبو مي سوړ زړګی لږ څه را تود که[1]
"محمد" ته داور ډک يو هسي جام را

پټه خزانه څو واره په کابل کې چاپ سوې ده:

۱. ۱۳۲۳ ش ـ پښتو ټولنه
۲. ۱۳۳۹ ش ـ تاليف او ترجمه
۳. ۱۳۵۴ ش ـ اطلاعات او کلتور
۴. ۱۳۵۷ ش ـ د ادب پوهنځی

[1] پټه خزانه ۱۰۷ ـ ۱۰۸ ـ ۱۰۹ ـ ۱۱۰ ـ ۱۱۱ د قلمي نسخې.

﴿ ۴۰ ﴾

ریدی خان مهمند د (محمودنامې) ناظم

ریدی خان مهمند د غیاث خان زوی او د مسعود خان لمسی دی چې پلرونه یې د کندهار شرقي خوا د مهمندو په کلي کې اوسېدل، غیاث خان د مرحوم حاجي میرویس خان رحمة الله عليه ملګری وُ او په خپله ریدی خان د محمد هوتک معاصر دی په (۱۱۳۶ هـ) اصفهان ته ولاړ او هلته د اعلیحضرت شاه محمود بریالي سره وو له هغه ځایه چې راغی، د هغه اعلیحضرت د فتوحاتو په احوال کې (محمود نامه) نظم کړه چې څلور زره بیته وه.[۱]

داسې ښکاري چې ریدي خان په دغه خپل کتاب کې د مرحوم حاجي میرویس خان رحمة الله عليه د ملي نهضته رانیولې بیا د اصفهان تر فتح پورې تولې وقایع په پښتو خواږه مثنوي نظم کړي دي.

محمد هوتک په پټه خزانه کې له دغه کتابه یو باب رانقل کوي چې د حاجي میرویس خان رحمة الله عليه د ملي مجاهدت او د ګرګین د وژلو قصې دي.

﴿ ۴۱ ﴾

د صولت افغاني لیکوال محمد زردار خان ناغر

دا مؤلف د نولسمې سدۍ په منځ کې له هغو افغانانو څخه و چې په هند کې یې ځای او جایګیر درلود. ده په اردو ژبه د پښتنو پر تاریخ باندې صولت افغاني وکیښ چې په ۱۸۷۶ میلادي کې چاپ سو. دا کتاب خصوصاً د هندي افغانانو له مشاهیرو او غتو کورنیو او قبیلو چې په هند کې میشته سوي دي غوره معلومات راکوي. ناغر کاکړان چې په هند کې یې نسلونه پاته دي ښه رانبیي، او هغه سیاسي اقدامات چې د انګرېزي استعمار په وختو کې د پښتنو آزادو قبیلو او د افغانستان په خاورو کې د

(۱) پټه خزانه قلمي ص ۷۱.

انګرېزانو په ګټه سوي دي بیانوي او ګرده معاهدې لیکي چې انګرېزانو په زوره په قبایلي مشرانو یا د افغانستان په حکمرانانو امضاء کړي وي.

﴿ ۴۲ ﴾

افضل خان خټک د (تاریخ مرصع) لیکوال

دا مؤرخ د اشرف خان زوی او د خوشحال خان لمسی دی څکه چې ما یې په پښتانه شعراء لومړي جلد (ص ۲۲۸) کې مفصل حال کښلی دی نو دلته یې تکرار ضرورت نه لري. تاریخ مرصع هم ده په پښتو کښلی دی، د پښتنو او د خوشحال خان د کورنۍ په باب ښې خبرې لري خو هیوز انګلیس لیکي چې دغه یو عمومي تاریخ دی د پښتنو او مخصوصاً خټکو احوال پکښې ذکر کیږي او اکثر مطالب یې له مخزن افغاني او درویزه څخه اقتباس سوي دي. هیوز دا هم وایي چې د تاریخ مرصع اصلي نسخه د افضل خان په لاس کې ده چې په جمال ګړۍ کې اوسي، دوې نورې نسخې یې هم سته چې یوه یې په ما اړه لري.[۱] راورتي په ګلشن روه او هیوز په کلید افغاني کې له تاریخ مرصع څخه یو یو باب چاپ کړی دی. (دا هغه معلومات و چې ما ۳۷ کاله پخوا کښلي وو) اوس دا پر زیاتوم: دا کتاب په ۱۴۹۴ مخو کې د ښاغلي دوست محمد کامل مومند له نوټونو سره په ۱۹۷۴ م کال له پېښوره چاپ او خپور سو. چې اصلي متن یې ۶۲۴ مخه دی او د خوشحال خان له بیاضه هم دېرش مخه مفید مطالب رانقل سوي دي په تاریخ مرصع کې وقایع د ۱۱۳۶ ق کال تر پایه لیکل سوي او د مؤلف وفات یې ۱۱۸۳ ق دی. (د تفصیل لپاره وګورئ د چاپي تاریخ مرصع مقدمه)

(۱) د هیوز د کلید افغاني مقدمه.

﴿ ۴۳ ﴾

میزرا عطامحمد ښکارپوري د (نوای معارک) لیکوال

د پښتو ټولني په کتابخانه کي په لمبر (۶۴۴) یو کتاب سته چي دا کتاب پر شنه پخواني کاغذ کښل سوی او تقطیع یې (۱۱/۵ × ۶) انچ دی. په هر مخ کي (۱۴) لیکي او ټوله (۴۶۰) مخه دی. خط یې د شکست او نستعلیق تر منځ او ښه نه دی. د مؤلف او کتاب نوم ښکاره نه معلومیږي پارسي انشا یې هم تکلف ته مایله ده.

کتاب په حمد او نعت شروع کوي وروسته وایي زه په زلمیتوب په ښکارپور کي وم او بیا مي د خراسان، هرات، کندهار، کابل، پېښور سفر وکړ، او د شاه شجاع د جګړو وقایع مي په سترګو ولیدل نو وروسته مي د ایستویک انګلیس په خواهښت دا کتاب وکیښ.[1]

مؤلف خپل تاریخ د نادر افشار له مرګه شروع کوي بیا د احمدشاه بابا او تیمور شاه او شاه زمان او شاه محمود ذکر مختصر کوي. وروسته د شاه شجاع او محمدزو د سلطنت ابتدایي وقایع مفصل شروع کوي د وزیر فتح خان او د ده د ورونو تسلط بیانوي د کابل، کندهار، پېښور او ټوله افغانستان د دغه عصر وقایع مفصل راوړي، د انګلیسانو د لومړي جنګ ذکر هم خورا مفصل کوي. داسي ښکاري چي مؤلف خپله نسخه په (۲۵) د جمادی الثاني (۱۲۷۱ هـ) تمامه کړې ده او دغه موجوده نسخه هم په (۶) د روژې (۱۲۷۱ هـ) لیکلي سوې ده. د کتاب د پای لیک داسي دی: "بقلم حقیر پر تقصیر میرزا محمد حسن خلف مولانا میرزا عطامحمد". له دې لیکه د مؤلف د نامه په خصوص کي یو استنباط کولای سو چي د مؤلف نوم میرزا عطامحمد و، ځکه چي د کتاب په پای کي خو ځایه د (عطا) په نامه تلمیح کوي مثلاً: "با تمام این نسخه موسومه تازه نوائی معارک پرداخته شد ... امید از اهنگ نوازان ساز ... اگر فقط به نقد تحسین و آفرین متاع

(۱) له قلمي نسخي څخه ص ۱ تر ۱۱.

هنرم را بخرند عین عطائی بر عطاست و الا بزبان عیب جوئی و نخوت نام عطا بخطا نبرده معاف دارند ... هر گاه از راه لطف و عطائی به مطالعه این نسخه پردازند ..."

له دغه بیانه سړی داسي تخمین کولای سي چي میرزا محمد حسن د دغي نسخي لیکونکی د مؤلف میرزا عطامحمد زوی و، ځکه د تالیف د ختم او د دغي نسخي د لیکلو تر منځ فقط دوې میاشتي فاصله ده. متاسفانه د دغي نسخي یو څو پاڼي پرې سوي او ناقصي دي چي له دغو څخه یو څو پاڼي په بل خط بیا تکمیل سوي دي او داسي ښکاري چي د کتاب بله نسخه هم موجوده وه. دغه کتاب وروسته ما په کراچي کي له څو خطي نسخو څخه ترتیب او چاپ کی. (کراچي سندهه ادبي بورد ۱۹۵۹ م) دغه میرزا عطامحمد د عبدالرحیم لمسی او د ښکارپور له ممتازي علمي کورنۍ څخه یو منشي و چي په کلو کلو یې په کندهار او هرات کي د افغاني دربار منشي توب لاره او تر ۱۲۷۲ ق پوري لا ژوندی و. په (۱۲۲۵ ق) د خپل اکا سره چي په کابل کي د سنده سفیر و کابل ته راغلی و. د دې کتاب د کراچي چاپ مصور او ۱۱۱۵ مخه دی.

﴿ ۴۴ ﴾

حاجي محمد عارف قندهاری د (مطلع او مقطع) لیکوال

حاجي محمد عارف د قندهار دی او د یوه خورا مفصل تاریخ لیکونکی دی چي لومړی ټوک یې (مطلع) نومیږي او بل یې (مقطع). محمدعارف په کندهار کي د بیرم خان میرسامان و.[1] او د هغه سړي سره یې تر مرګه ملګري درلوده. هند ته ورسره ولاړ چي بیرم خان ووژل سو نو عارف له ګجراته حجاز ته ولاړ له حج وروسته تر (۹۸۵ هـ) د مظفر خان سره و، په (۹۸۶ هـ) د اکبر پاچا دربار ته ولاړ او د پنجاب په دیواني مقرر سو. مګر ژر یې استعفا وکړه او د مظفرخان سره په ټانده کي اوسېدی. په (۹۸۸

(۱) مآثر رحیمي ج ۲ ص ۱ _ ۸.

ه) په دغه ځای کي د مظفرخان سره يو ځای ووژل سو. محمدقاسم فرشته د ده له کتابه ډېر مطالب رانقل کوي[1] او داسي ښکاري چي نسخه يې د ده کتب خانه کي ده د دې نسخې لومړنی او وروستنی پاڼي نسته خو خوشبختانه دغه ناقصي پاڼي د انگلستان د کيمبرج په کتبخانه کي خوندي دي. په (مطلع) کي د همايون د عصر حوادث ضبط وو او په (مقطع) کي د سلطان محمود له عصره بيا تر (۹۸۶ هـ) پوري د هند د ټولو پاچهانو او د پښتنو د سلطنت احوال کښلي دي. نو حاجي عارف کندهاری پوه پښتون مؤرخ دی چي په هند کي يې خپل کتب ليکلي دي . دی شاعر هم و امين زاري يې دغه دوه بيتونه ضبط کړي دي:

صد ارزو است در دل تنگم گره زدوست
دل نيست در برم گـــــره آرزوی اوست
ای بسا توبه که چون توبه ديرينه من[2]
خوبرويان بشکنند بيـــــک چشم زدن

د حاجي عارف د (مطلع) درک اوس نسته او دغه کتاب ورک دی.

﴿ ۴۵ ﴾

سلطان محمد خالص د (تاريخ سلطاني) ليکوال

.سلطان محمد په نومورکو تاريخ ليکونکو کي نه راځي، ځکه چي د ده کتاب چاپ سوی او مشهور دی مگر له دې جهته چي څوک د ده په احوال نه دي خبر نو يې شهرت هم کم دی، زه لانديني معلومات د دې مؤرخ په خصوص کي لرم: "سلطان محمد خان د موسی خان زوی په قوم نصرت زی بارکزی د کندهار له پوهانو څخه و، چي په شعر کي يې خالص تخلص کاوه، ده خپل تحصيلات په کندهار کي وکړل او په پارسو کي ښه ليکوال او منشي سو. د امير شېرعليخان په دوره کي د کندهار له مشهورو خوانينو څخه و او

[1] فرشته مقالهٔ ۴ _ ۷ _ ۹.
[2] هفت اقليم.

ډېر عمر يې په کلات کي حکمراني کړله، هغه وخت چي غازي محمد ايوب خان په کندهار کي پاچا سو، دی يې ملگری و او د ميوند په جهاد کي يې هم برخه درلوده، د (۱۲۹۷ هـ) د روژې تر مياشتي وروسته چي غازي محمد ايوبخان له کندهاره ايران ته ولاړ، نو د ده ملگري هم سره بېل سول او سلطان محمد خان مرحوم کراچي ته ولاړ او هورې اوسېد، ده په کندهار کي لا يو مفصل تاريخ کښلی و چي تاريخ سلطاني نومېد، لومړی جلد يې په (۱۲۹۸ هـ) په بمبيي کي په خپله طبع کړ دا جلد تر (۱۲۷۹ هـ) پوري له ابتداء څخه د پښتنو احوال لري او هم وقايع په خورا ښه صورت ليکي، د سلطان محمد د تاريخ دوهم ټوک چي د ده د عصر وقايع او هم مشاهدات وو ده ليکلي او هم چاپ سوي دي چي د هغه نسخې متاسفانه د امير عبدالرحمن خان په وخت کي ضايع کړلي سوې او اوس نه ميندلي کيږي، مگر له پخوانو خلکو څخه روايت دی چي له هغه کتابه يو څو نسخې پاته سوي او ضايع سوي نه دي د تاريخ سلطاني د دوهم جلد که کمه نسخه اوس وميندله سي د وطن د تاريخ لپاره به ډېر غنيمت وي.

سلطان محمد په زيارت د بيت الله شريف هم مشرف سوی و او پسله (۱۳۰۰ ه ق) غالباً له کراچي څخه تللی او د هغه عصر د تورکيې په عربي مملکتو لکه: شام، عراق او نورو ... گرزېدلی او هم هوري وفات سوی دی. خالص يو د پارسو شعر دېوان هم درلودی چي د ده تر مرگ وروسته محمدابراهيم او د ده زوی هغه اشعار سره ټول کړي وو، له دغه کتابه فقط لومړنی درې پاڼي زما څخه وې، ابراهيم ليکي: زما پلار چي بيت الله ته ولاړ بيا يې احوال معلوم نه سو څو کاله وروسته د سلطان محمد خان ورور حاجي جان محمد کندهار ته راغی او وې ويل چي حاجي سلطان محمد په تورکو کي وفات سو، ابرهيم وايي: چي د پلار ډېر اشعار او منشور ليکونه زما څخه وو، هغه مي سره ټول کړل او د (دېوان خالص) په نامه مي وبلل.[1] ما (حبيبي) د خپلي کورنۍ له لويانو څخه (خدای ﷻ دې وبخښي) اورېدلي وو چي سلطان محمد خان عالم او خورا پوه ليکوال و، په کندهار کي به هر

[1] د تاريخ سلطاني مقدمه او د دېوان خالص لومړنۍ قلمي پاڼي.

کله له پوهانو او علماوو سره محشور و، او د مشهور حبو اخوندزاده لـه زوی عبدالرحیم اخندزاده څخه یې استفاده او لوست کړی و، او د هغه ملگری هم و، چې لـه کندهاره فـرار سـو نـو هـم د مولـوی عبدالرحیم اخندزاده د زوی مرحوم عبدالرؤف خان سره یو ځای کاکړستان ته ولاړ.

دا دوه بیته د ده له یوه مناجاته را اخیستل کیږي[1] :

اگر فضیلت نگردد دستگیرم
زشر نفس خود در دم بمـــیرم
زشر نفس و شیطان ده امــانم
مگر دان جز بذکر خود زبانم

《۴٦》

قاسم علي خان د (محاربهٔ کابل) ناظم

دا سړی د هنـد دی، پـه (۱۲۶۰ هـ) یـې د (محاربـهٔ کابـل) پـه نامـه د فردوسي د شهنامې په وزن یو کتاب تخمیناً په نه زره بیته کې نظم کړی دی دا کتاب د فیض محمد له ماخذو څخه دی. چې د سراج التواریخ په کښلو کې استفاده ځنې کړې ده. قاسم علي د شاه شجاع لـه عصره خپل تاریخ شروع کوي. د افغانستان د اړو دوړ او انقلاب حوادث او د پردو د حملو او جگړو وقـایع پـه کنـدهار او کابـل کـې ښرگنـدوي. کـه څـه هـم دا کتـاب د متجاوزینو په طرفداري کښل سوی دی خو بیا هم د وطن د تاریخ د دغـې دورې لپاره بد نـه دی، او استفاده ځنې کېدای سي. د کتـاب ادبـي جنبـه او شعر خوږ او روان دی په (۱۲۷۲ ه) د اگرې په لیماني مطبعه کې چاپ سوی دی. مگر نسخې یې اوس لکه قلمي کتابونه ډېري نـه میندلي کیـږي او دغـه کتاب هم لږ خلک پېژني، مؤلف د کتاب په سر کې لیکي : چې زه د سند په

[1] د دیوان خالص قلمي پاڼي.

سفر ولاړم چې راغلم خلکو د سفر معلومات راڅخه غوښتل ما هم نظم کړل د نمونې په ډول د کتاب د پای څو بیتونه ولولئ :

ستـــایش به یزدان که این نامه ام
ســـراپا برار است از خـــــامه ام
مـــگر جان فــــردوسی پاک زاد
ز فـــردوس در قـــالبم رونـــهاد
که زان همت این نامه را گفته ام
سـخن همچو سلک گهر سفته ام
بدریای معنی شدم غوطه خور[1]
بســـه سال انـــدوختم این گـــهر

《۴۷》

رساله نسب نامه فرقه غلجي

دا رسـاله میـا عبـدالحکیم کـاکړ لـیکلې ده، چـې دی د ۱۱۴۵ ق پـه شاوخوا کې د کندهار د خلکو لوی لارښوونکی او د میا فقیرالله جلال آبادي مرید او معاصر و (۱۰۷۰ ـ ۱۱۵۳ ق) دا عـالم او متصـوف مشـهور سړی ډېر نور تالیفونه هم لري او مرقد یې د کـاکړو د لـورلائي پـه تـل چوتیالي کې دی.

میـا عبـدالحکیم پسله ۱۱۵۰ ق یـوه رسـاله د پښتنـو د قبیلو او لنډ تاریخ په باب کې په دري ژبه وکښله، چې اوس یې یوه خطي نسخه ماته پرته ده. دا د پښتنو یوه لنډه تاریخچه ده چې لومړي فصلونه یې د غلجو نسب نامـه او د دوی د پاچهـانو او مشـرانو احوال بیـانوي لکـه : د توخـو مشـران، سـلطان ملخـي او حـاجي ایـدل او د هوتکـو مشـران حـاجي میـرویس او شـاه محمود او شاه اشرف او شاه حسین د نادر افشار تر حملې پوري.

[1] له محاربهٔ کابل څخه.

نور فصلونه د لودي اولاد او په هندوستان کي د پښتنو شاهانو او د سوريانو او د شېرشاه احوال په لنډ ډول بيانوي.

د دغي رسالې په پای کي داسي کښلي دي: مؤلف رساله ملا عبدالحکیم کاکری است بموجب ارشاد عمۀ زمان ... محب العلماء جناب عبدالعزیز خان غلجی توخی محمدزی برهان خیل که از کندهار بقصد سپه گری بهندوستان امده بود و به رتبه امیری رسیده و چند گاه نائب دار السلطنته لار (؟) بود ... و هر افغان که از ولایت بهندوستان امدی از نوازش او محروم نرفتي ..."

د ميا عبدالحکیم دغه رساله که څه هم کوچنوټې ده خو حاوي او مفيده ښکاري.

﴿ ۴۸ ﴾

روزنامۀ غزوات هندوستان

دا کتاب د امير تېمور کورګان د فتوحاتو بيان دی، تر هغه وخته چي دی په ۸۰۱ ق کال هندوستان نيسي. مؤلف يې غياث الدين علی بن جمال الاسلام دی چي په فارسي ژبه يې دا لنډ کتابګوټی کښلی و.

د افغانستان او پښتنو په تاريخ کي دا کتاب له دې جهته ګټه ور دی چي د امير تېمور سفر او جنګونه له هراته تر کابله او اباسينه رانبيي، او په اوسنی پختيا ولايت کي د پښتنو مشرانو نومونه او قبيلې او جغرافي ځايونه هم ذکر کوي.

د دې کتاب يوه خطي نسخه چي په ۱۰۱۵ ق کال کښلې سوې وه په پتروګراد کي وه او يوه روسي محقق ليوز يبن تصحيح کړه چي بيا نو ۲۱۲ مخه متن او ۲۰ مخه فهرستونه له يوې روسي مقدمې سره واسيلي بارتولد د پتروګراد د دار العلوم په مطبعه کي چاپ کړه ۱۹۱۵ م.

﴿ ۴۹ ﴾

ائمۀ الافاغنه

امير افضل جدون د لاهور په هفته وارسيف ۷ سپتمبر ۱۹۹۵ م کال ليکي: ملا خانمير يوه چارمقاله لري، چي په ۱۱۵۵ ق تاليف سوې ده، او دی له بله عربي کتابه ډېر مطالب رانقل کوي. چي هغه کتاب ائمه الافاغنه دی او مؤلف يې ابو الخطيب شيرازي نوميږي چي په ۵۳۵ ق کال مړ دی.

دا کتاب هم په فارسي او هم په پښتو ترجمه سوی دی چي سيد عبدالجبارشاه د سوات معزول امير يې دواړي نسخي درلودې. فارسي مترجم يې محمدجواهر خان سواتی و. چي دغه نسخه يې امير افضلجدون ليدلي وه، او مستر التيرا امريکايي په پښتو ګايډ کي ليکي: چي ما هم د ائمه الافاغنه فارسي ترجمه په باجوړ کي د يوه خانه سره لېدلې ده. د ملا محمد خانمير د چارمقالې په يوه حاشيه کي داسي کښلي وه چي: "بدانيد که اکثراً اخبار حواشي از کتاب ائمه الافاغنه است و ائمه الافاغنه از ... ابوالخطيب شيرازی يوشع بن ابراهيم بن معصوم بن عبدالجبار بن سليمان شيرازی بن ليث کاکری است ... ابوالخطيب برای تحصيل علم از شيراز به بغداد رسيده در تلامذۀ ابوبکر داخل شد." (سيف طبع لاهور ۱۹۵۵ م)

داسي ښکاري چي په دغه سنه ۵۳۵ ق کي به تحريف او سهوه راغلي وي. ځکه چي ابوبکر احمد بن علي مشهور په خطيب بغدادي په ۳۹۲ زوکړی او په ۴۶۳ ق کي مړ دی، نو که موږ د دغه ابوالخطيب شيرازی عمر ۸۰ کاله هم وګڼو، د بغدادي خطيب د مرګ پر وخت به دی بيخي کوچنی هلک وي. چي د بغدادي خطيب د شاګردۍ سن ته به نه وي رسېدلی.

ځکه چي د ائمه الافاغنه نسخې ثقه خلکو ليدلي دي، نو د منلو وړ خبره ده. (وګورئ په وروسته بيان کي د ملا خانمير چارمقاله)

﴿ ۵۰ ﴾

د ملا محمد خانمیر چارمقاله

لکه چي تاسي په ۴۹ عدد کي د ائمه الافاغنه تر نامه لاندي ولوستل دغه کتاب په فارسي ژبه لیکل سوی او ځیني برخي یې له ائمه الافاغنه څخه را اخیستي دي، لکه امیر افضل جدون چي د راولپنډي د تعمیر په ورځپاڼه ۴ فبروري ۱۹۵۶ م کي کښلي دي: چار مقاله په ۱۱۵۵ ق ملا خانمیر تالیف کړې ده چي دوې خطي نسخې یې دغه سري د ضلع هزاره په نوان شهر کي لرلې.

د چارمقالې په حاشیه کي داسي کښلي دي، چي دغه حواشي اکثر له ائمه الافاغنه څخه رانقل سوي دي، او مطالب یې هغه داستانونه وو چي پخوا د پښتنو د کسي غره او کیس نیکه لپاره، سره راجوړول سوي وو او بیا د نعمت الله په مخزن افغاني او نورو تاریخي کتابو که هم رانقل سوي چي له تاریخي واقعیته سره څنګ نه لګوي.

په دغسي کتابونو کي کله کله ډیري ګټوري خبري پیدا کیږي چي د اوسنیو تاریخوالو په کار ورځي خو ځیني داسي خبري هم پکښې وي چي هغه نه عقل مني او نه له تاریخي پرله پیېلو واقیعتو سره سمیږي. څکه چي ما په خپله دا چار مقاله نه ده لیدلې نو تر دې زیات څه نه سوای پر ویلای.

﴿ ۵۱ ﴾

اسرار الافاغنه

دا کتاب په پښتو ژبه صابر د خضر زوی کښلی و، چي دغه خضر د شاه قاسم سلېمان مرید و، مستر ډیر ستارټ د ایشیا ټک ریسرچز د دوهم ټوک په ۷۰ مخ کي لیکي چي دغه کتاب بیا له پښتو څخه خیر الدین نومي لیکوال په فارسي ژبه خلاصه کی. (تاریخ افاغنه ۸۹/۲)

په لوړ بیان کي خضر د شاه قاسم مرید و، لکه چي د دغه رسالې په دریم عنوان کي ویل سوي دي دغه شیخ قاسم سلیماني د شیخ قدم زوی او د شیخ

متی له علمي او روحاني کورنۍ څخه و. چي په ۹۵۶ ق زېږېدلی او په ۱۰۱۶ ق د هند په چنارګړه کي مړ سوی دی، نو که د اسرار الافاغنه مؤلف خضر د ده معاصر او مرید وي نو د کتاب د تالیف وخت د ۱۰۰۰ ق کال شاوخوا اټکل کولای سو. خو د دغه کتاب پښتو یا فارسي نسخه ماته نه ده معلومه.

﴿ ۵۲ ﴾

خواجو ملېزی د (تواریخ افاغنه) لیکوال

دا کتاب د ۱۰۳۱ ق او ۱۰۳۳ ق تر منځ په پښتو ژبه د خواجو ملېزي په قلم تالیف سوی و، چي دی د یوسفزو د لوی مشر خان کجو له مصاحبینو څخه یوسفزی لیکوال و، او په خپل تواریخ افاغنه کي یې له ۸۸۰ تر ۹۹۴ ق پوري د پښتنو قبیلو هجرتونه او جنګي او اجتماعي پیښې د خان کجو تر مرګه لیکلي وې.

د دې کتاب یوه نسخه د ۱۱۸۰ ق په شاوخوا کي د هندوستان د شهاجهان پور د پښتنو نواب بهادرخان داود زي په کتابخانه کي وه. او هغه یې د روهیل کهنډ مشهور حافظ خان بړیڅ ته واستوله، کله چي دغه پښتون حکمران دغه نسخه ولیدله نو یې د خپل دربار یوه پښتون لیکوال پیر معظم شاه ته وویل چي دا نسخه واخله په ساده ژبه یې د عامو خلکو د کتلو لپاره ترتیب او تهذیب کړه. نو معظم شاه هم دغه کار په ګډه وډه پښتو او فارسي تر سره کی چي د تواریخ رحمت خاني تر غنوان لاندي ښودل سوی دی (نمبر ۵۳)

متاسفانه د خواجو اصل کتاب تواریخ افاغنه اوس نسته خو د دوهم مؤلف پیر معظم شاه سره را اوړلي او سم کړی کتاب د تواریخ رحمت خاني په نامه چاپ سوی دی.

خواجو خورا پوخ او سترګه ور سپېڅلی مؤرخ دی چي معظم شاه یې (مؤرخ محقق قاصی این قصص) بولي او په کتاب کي یې داسي مشران او واقعې ښودلي سوي دي چي بل ځای یې نه مومو، او داسي ښکاري چي

خواجو د پښتو ژبي شاعر هم و، چي د ده د يوه نظم نمونه هم په تواريخ رحمت خاني کي راغلې ده. (ص ۴) خواجو په خپل تواريخ کي د خان کجو د مرگ يادونه هم کوي، نو ځکه ويلای سو چي د کتاب په تولونه او ليکنه به د کجوخان تر مرگ وروسته پيل سوی وي. خدای دي حافظ رحمت خان او معظم وبخښي، چي د خواجو ورک سوی تواريخ يې موږ ته په تواريخ رحمت خاني کي را خوندي کړی دی.

﴿ ۵۳ ﴾

د پير معظم شاه (تواريخ رحمت خان)

په دې کتاب کي د پښتنو قومونو د هغه هجرت وقايع راغلي دي چي د هجري نهم قرن په دوهمه نيمايي کي يوسفزي د کندهار او ارغسان له سيمو څخه د کابل له لاري ننگرهار او د پېښور سيمو ته تر اباسين او سواته پوري خپاره سوي وو.

د کتاب مؤلف د پېښور د پير سباک کلي پير معظم شاه ولد پير محمد فاضل دی، چي د حافظ رحمت خان بړيڅ په غوښتنه يې په ۱۱۸۱ ق کال په هندوستان کي په روانه او خوږه پښتو کښلی دی، او دغه اوه مقامه لري:

۱. د بنخي او غوري قومونو اصلي وطن
۲. د يوسفزو رارسېدل پېښور ته او دوابه او يا جوړ نيول.
۳. يوسفزي سوات ته ځي او بابر پاچا دلته راځي.
۴. ککيانی دوابې ته راځي.
۵. د ککيانو او د لازاکو جنگ.
۶. شيخ ملي دغه نوي نيولي سيمي سره ويشي.
۷. يوسفزي تر لنډي اوړي او د غورياخيلو سره جنگ کوي.

په دغو اوو برخو کي د ۸۸۰ هجري قمري کاله تر ۹۹۴ ق (۱۴۷۵ _ ۱۵۸۵م) پوري تاريخي پېښي بيان سوي دي.

د دې کتاب اصلي ماخذ يو کتاب تواريخ افاغنه و، د ډهلي د پښتنانه مشر نواب بهادرخان داودزي له کتابخاني څخه حافظ رحمت خان ته

را استول سوی و. (په دغه رساله کي نمبر ۵۲) او پير معظم شاه د ده په امر هغه کتاب نوی تحرير او ترتيب کی او نوم يې تواريخ رحمت خاني پر کښېښود. دا کتاب په ۱۹۷۱ م کال د پېښور پښتو اکاډيمی د ښاغلي روشن خان په همت په ۱۸۸ مخه کي چاپ کی، چي په پښتو او فارسي دواړو ژبو گډ ليکل سوی دی، او په تاريخي لحاظ يو خورا دروند او گټه ور کتاب گڼل کيږي. (د تفصيل لپاره وگورئ د دې رسالې ۵۲ عنوان خواجو ملېزی)

دا هم زياتوم چي د تواريخ حافظ رحمت خاني په نامه يوه غټه اردو ترجمه هم د پېښور اکاډيمی په ۱۹۷۶ م په ۷۰۰ مخو کي چاپ کړېده چي د کتاب د متن ترجمه له نورو خورا مفصلو تعليقاتو سره د ښاغلي روشن خان يوسفزي په قلم ده، او ډيري گټوري خبري او شجرې پکښي زياتي کړي دي. چي د تاريخ څېړونکو ته په کار ورځي. (جزاء الله خيراً)

﴿ ۵۴ ﴾

سعادت نامهٔ افغاني

دا په پښتو ژبه د پښتنو تاريخ دی، چي مؤلف يې سعادت خان د هدايت الله زوی و او ښايي چي د پېښور د خليلو په تپه کي تيار سوی وي. دا کتاب سل کاله دمخه په پېښور کي چاپ سوی دی چي په آخر کي يې داسي کښلي دي: "سعادت نامهٔ افغاني مطبوعه ۱۸۶۶ مطابق ۱۲۹۰ هـ. دا کتاب د پېښور د جبل چاپ خانه کي د مير اکبر د اروغه په انتظام د مستر هنری بکټ قايم مقام انسپکټر مدارس صوبه سرحد په اجازت چاپ شو"

ښاغلی روشن خان د يوسفزو يو سترگه ور ليکوال چي دغه نسخه يې ليدلې ده داسي ليکلي چي: دا کتاب د تواريخ رحمت خاني د لفظ لفظ تاييد کوي، او د تاليف وخت يې تر تواريخ رحمت خاني وړاندي ښکاري، د يوسفزو حالات په تفصيل ليکي په کاټلنگ کي د يوسفزو او د لازاکو جنگونه شوي دي، دا کتاب يې په تفصيل بيانوي، او پښتو يې د خليلو د تپې له محاورې سره برابره ده.

دلته د نموني په توگه دغه څو کرښې را اخيستلي کيږي : "پښتنو ته راغلي پښتانه ټول دري کوره دي، او بعضي قبيلې د دې دريو قبيلو سره يو ځای اوسي، چي دوی ورته حصه لکه د ورور ورکړې ده، خو دغه همسايه دي، دا لويي کورونه دري دا دي :

اول :- خيبنې

دوهم :- غوري

دريم :- کرلاني

(پښتو مجله _ اکتوبر ۱۹۷۹م _ د پېښور چاپ)

﴿ ۵۵ ﴾

محمد امين سرپرېکړی د (جگړه د محمود افغان نيول د اصفهان) ليکوال

دغه مؤلف او مؤرخ محمد امين نوميږي، چي په قوم مرانی کوچی او د مرغې د غونډان و، دی د خپل عمر په ۳۶ کال په ۱۱۳۵ ق د هوتک شاه محمود په لښکرو کي د ارسلا خان ناصر تر بيرغ لاندي اصفهان ته ولاړ، او د ايران د فتح جنگونه يې گرده په خپلو سترگو وليدل، او يو کتاب يې په پښتو وکيښ.

د دي کتاب نسخه ما نه ده ليدلې، خو د ده زوی حافظ نورمحمد يوه قصه د (برېښنا او خدی) په نامه په ۱۲۰۴ ق کښلې وه، چي خطي نسخه يې سته. د دغي قصې په سريزه کي نورمحمد داسي کاږي : "چي زما پلار د اصفهان په جگړه کي په ۳۵ کلنۍ برخه اخيستې وه، او کله چي بيرته راغی نو ده مبارک چي حال د دې جگړې په خپله ليدلی و، نو يې يو وروکی کتاب په ژبه خوږه د پښتو کي په حال د دې جگړې کي ليکلی و، او نوم د دې کتاب "جگړه د محمود افغان نيول د اصفهان" دی. خو حق دا دی چي ډېر ښه او رښتينی بيان دی، او دا کتاب په زنيو د پښتنو له جهته د بدلو د قومو قيمتي دی، او نر و ښځي او کم و لوی يې خواهښتي دي.""

(د برېښنا د قصې سريزه)

ځکه چي د اصفهان د فتح په کال ۱۱۳۵ ق محمد امين د ۳۶ کالو و، نو يې د تولد کال ۱۰۰۹ ق ټاکلای سوای، چي وفات يې د نورمحمد په قول ۱۱۷۴ ق کال په ۷۵ کلنۍ کي دی.

د محمدامين زوی نورمحمد د ده له خولې وايي : "زه په دې غزا د اصفهان فتح کي ۳۶ کلنی وم د جنگ په فنونو او فتوروونو کي گرندی وم".

علاوه پر نثر او وقايع ليکنو باندي محمدامين ځيني پښتو شعرونه هم درلودل چي نموني يې تر اوسه پاته دي.

(وگورئ تاريخي پلټنې ۱۶ د حبيب الله رفيع مقاله د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴿ ۵۶ ﴾

عبدالغفار هوتک د کورنۍ د حالاتو ليکوال

دا ليکوال او د پښتو شاعر د حاجي ميرويس هوتک د کورنۍ يو وروستني سړی دی، چي پلار يې عبدالجبار خان د حاجي انگو زوی و، او حاجي انگو د ميرويس نيکه وراره و، چي د ژوند وخت يې په ۱۲۰۰ ق کال شاوخوا اټکلولای سو.

عبدالغفار د پښتو ديوان او د پنج داستان (مثنوی) او د سوداگر بچه قصه لري، خو تر ټولو ارزښتمن کتاب يې د خپلي "کورنۍ حالات" دي چي په دې کتاب کي دی د خپلي کورنۍ حالات د گرگين خان گرجي له ظلمونو څخه را شروع کوي او د هوتکو د دورې وقايع ليکي، چي د ده له کتابه اوس فقط ۱۵ مخه سته، او د پای خوا يې پرې سوې ده. په موجوده وروستۍ پاڼه کي د شاه اشرف هوتک (۱۱۳۷ _ ۱۱۴۲ ق) او عثماني سپه سالار احمدپاشا د جنگ قصه راغلې ده چي دا جنگ په ۱۱۴۰ ق پېښ سوی و.

عبدالغفار په خپلو اشعارو کي هم کله کله ځني تاريخي وقايع او د خپل عصر مشاهير يادوي، چي د تاريخ د څېړونکو په کار ورځي.

د کورنۍ حالات يوه ناقصه نسخه په سيوري کي د دغي کورنۍ له لمسو سره وه. (د تفصيل لپاره وگورئ : د پوهاند رشاد مقاله په تاريخ پلټنو کي تر ۱۱۵ مخ وروسته د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

﴿ ۵۷ ﴾

د باروزو جنگنامه

د باروزو قبيله د پښتنو غرغښتو ته رسيږي چې د پني له څانگې څخه ده، پخپله بارو د حسين لسمی او د پني له پښتنه څخه دی.
وايي چې د پني قبيله اصلاً د کسي له غره څخه د درۀ بولان له لاري د سانگان سيمي ته راغلې، چې د يوځايي او سيوی تر منځ يو ځای دی. له دوی څخه باروزئی تر اوسه هم پښتو وايي او ځانونه کاکړان بولي او دغه سيمه گرده د باروزيو په نامه مشهور ده، د سدوزيو پاچهانو په وخت کې د سيوی حاکمان هم دوی وو او احمدشاه بابا د دوی يو لوی مشر عيسی خان د ښکارپور په حکومت ټاکلی و. د دغه کتاب مؤلف قاضي ملا شېخ محمد دی. چې د باروزيو اميرانو مسري خان او بختيار خان په نامه د نونسم قرن په لومړيو کلو کې تاليف سوی دی ځيني برخې يې منظومې دي، او د باروزيو د خاندان شجره هم لري، د جنيد خان احوال بيانوي، چې د شاه جهان معاصر وُ د (۱۰۵۰ ق حدود) بيا نو د مندراخان او احمدخان او بختيار خان احوالي او د دوی جنگونه د کلات د احمدزو، بلوڅو سره ليکي، او کله چې ډومر کاکړان پر سانگان باندې ورخيژي او باروزی رشيد خان يې مخې ته دريږي دغه شخړې هم په تفصيل ليکي.
د دغه کتاب يوه خطي نسخه په دري ژبه د سيوی د کرک د کلي د سردار احمد خان سره وه چې مرحوم سلطان محمد پني ځني ليدلې وه.

﴿ ۵۸ ﴾

تذکير البار (حالات باروزائی)

دا کتاب د باروز پښتنو پر تاريخ باندې د ملا محمود جسکاني بلوڅ په قلم د ۱۳۰۰ ق په شاوخوا کې تاليف او کښل سوی دی. چې يوه نسخه يې د سيوی پولټکل ايجنټ ميکانگی ته په لاس ورغلې وه او دی وايي چې

له ۱۴۷۰ م کاله څخه د باروزو تاريخي واقعې لري، مگر بله خطي نسخه يې تر اوسه نه ده معلومه.

﴿ ۵۹ ﴾

منظومه جنگنامه

ناظم يې په دري ژبه نورمحمد کلهوړه د قلات د مير نصيرخان د وختو قاضي القضات دی چې د علم او تقوا خاوند و او کله ځان نورمحمد گنجابی هم بولي چې گنج آباد د بلوڅي قلات په کچهی کې و، يوه نسخه يې د کلات د لوی خان په کتابخانه او بله يې د سکهر د مولا شيدايي څخه وه، دا کتاب د نظم او نثر برخې لري، چې د احمدشاه بابا په زمانه کې د مير نصير خان لپاره تاليف سوی دی، او کوم جنگونه چې احمدشاه بابا له سکهانو سره کړي او په خپله مؤلف هم پکښې شامل و بيان سوي دي.
د احمدشاه بابا د وختو تاريخي وقايع ډېر لري او مستند ښکاري چې د اوم هندي لام بيان تر ۱۷۶۴ م پوري راغلی دی. دا کتاب گنډاسنگه په انگريزي ترجمه او په امرتسر کې په ۱۹۳۹ م چاپ کړی دی.

﴿ ۶۰ ﴾

د (تذکرة الملوک) نوموړکی ليکوال

دا کتاب لومړی پلا هغه وخت وپېژندل سو چې د يوې خطي نسخې له مخې په ۱۹۴۳ م د انگرېزي ترجمې او ډېرو مفيدو تعليقاتو سره د مشهور روسي مستشرق مينورسکي په همت د انگلستان په کيمبريج کې چاپ او خپور سو.
د کتاب د مؤلف نوم چا ته نه دی معلوم، خو دوني ښکاري، چې دغه گټور کتاب د ۱۱۴۰ ق په حدودو کې د شاه اشرف هوتک په غوښتنه چا په اصفهان کې کښلی دی.

موضوع يې د هوتکو د دورې ملکي تشکيلات او د دغه مملکت د ولاياتو عايدات او بودجوي مخارج او مداخل دي. چې د افغانستان د هوتکو شاهانو په تاريخ کې ښه معلومات په لاس راکوي. د دې کتاب فارسي متن په بېل ډول په ۱۳۳۲ په تهران کې هم چاپ سو.

﴿ ٦١ ﴾

موسى بن جرجيس د (تاريخ العجم و الافغان) ليکوال

دا يو عربي مؤلف دی چې د ۱۱۴۰ ق په شاوخوا کې ژوندی و او په لوړ نامه يې يو کتاب د ايران او افغانستان يو تاريخ وکيښ. چې له ۹۰۶ ق څخه بيا تر خپله وخته پورې وقايع بيانوي او د هوتکو فتوحات په ايران کې ښيي.

يوه خطي نسخه يې ۲۴۰ مخه د مصر په تيموريه کتابخانه کې خوندي ده او چاپ سوی نه دی.

(دکتور لطفی ـ فهرس المخطوطات المصوره طبع قاهره ۱۹۵۷ م)

﴿ ٦٢ ﴾

د قاسم علي افريدي تاريخ

د کليات افريدي په پيل کې د قاسم علي افريدي کښلی تاريخ موجود دی، دغه تاريخ په پارسي ژبه کښل سوی، ټول بابونه يې ۲۲ دي او د کليات په لومړيو ۱۰۹ پاڼو کې خطاطي سوي دي.

د کليات افريدي يوه خطي نسخه د پېښور د اسلاميه کالج په کتابخانه کې خوندي ده. او د دغې کتابخانې په کتابونو کې يې نومره ۱۹۱۰ ده.

د تاريخ په پيل کې دا بيانونه سته : نواب محمد خان بنګښ، ذکر اولاد فتح خان و ميرخان و جهانهان.

باب چهارم ـ در ذکر اولاد جهان خان.

باب پنجم ـ در ذکر نيکنام خان افريدی.

بابا ششم ـ در ذکر وفات جد بزرگوار و احوالات ديگر سرگذشت پدر بزرگوار خود، که در شهر فن آباد چند مدت سکونت نموده، باز در کوهسار سکونت فرمودند و نيز وفات اينجا يافتند. و ديگر ذکر نواب احمد خان بهادر غالب جنگ و نواب مظفر جنگ.

باب هفتم : در ذکر يتيم شدن و سبب پرورش يافتن خود مدح راست و درست محمد سعيد خان و عبدالرحمن بهادران قندهاری.

باب هشتم ـ در ذکر تفرقه افتادن دفعه اول در رسالهٔ محمد سعيد خان بهادر قندهاری و رفتن در رسالهٔ مرزا عطابيگ خان و باز آمد در رسالهٔ خان موصوف و آمدن عبدالرحمن خان.

باب نهم ـ در ذکر امدن متعلقان من در شهر فرح آباد و سکونت ورزيدن در شهر مذکور.

باب دهم ـ در ذکر ملک متعلقه موضع اخور گويا که مسکن پدر جد بزرگوار من بود و موجبات امدن از ملک ولايت در ممالک هندوستان و سکونت ورزيدن اينجا.

باب يازدهم ـ در ذکر نشستن نواب سعادتخان بر مسند وزارت و استعفاء کردن من از نوکری، سرکار موصوف و رفتن باطراف ملک جنوب تا به سوات بندر.

باب دوازدهم ـ در ذکر حالات شهر برهانپور.

باب سيزدهم ـ ذکر رسيدن من در لشکر مهاراجه جسونت.

باب پانزدهم ـ در ذکر اوقات اسيری افواج نواب امير خان بهادر و سرگذشت ابتداء خان غفرالله و سبب مشتهر شدن به لقب نواب امير الدوله محمد امير خان بهادر دلاور جنگ.

باب شانزدهم ـ حالات مقابله جنگ فرنگ و هولکر و هزيمت يافتن افواج فرنگ.

باب هفدهم ـ در ذکر سفر کردن بجانب ملک مالوه.

باب هجدهم ـ در ذکر نواب امير خان که عبور از دريای جمن و گنگ نموده.

باب نوزدهم ـ در ذکر مصالحت و موافقت فیما بین مهاراجه جسونت سنگ و هولکر بهادر مهاراجه دولت را و سندهه.
باب بیستم ـ در ذکر نوکری ملازم بودن برای چند در سرکار میرجعفر.
باب بیست و یکم ـ در ذکر ابنای روزگار و شکایت مفارقت برادران.
باب بیست و دوم ـ در ذکر معاش و حالات وفات برادر حقیقی و عقاید و ایقان معاد اهل تصوف.

﴿ ٦٣ ﴾

محمد امین گلستانه د (مجمل التواریخ) لیکوال

ابوالحسن محمدامین د مجمل التواریخ بعد نادریه مولف دی د دولسمي سدۍ په منځ کې د پارس اوسېدونکی و، چې د نادر شاه افشار د سلطنت او وروستیو واقعو بیان یې په مجمل کې کښلی او دا کتاب لومړی پلا په لیډن کې په ۱۸۹۱ م کال چاپ سو، چې په فارسي ژبه و ان سکارمن چاپ کی، او بیا د دغي طبع له رویه په تهران کې په ۱۳۲۰ ش د مفیدو تعلیقاتو سره چاپ سو. دغه کتاب د هوتکیانو او سدوزو او نادر افشار او زندیه شاهانو پر احوال باندي مفصل معلومات لري، او محمدامین د دې عهد یو مورخ ګڼل کېږي ګانه سي.

﴿ ٦٤ ﴾

د (حقیقت بناء و عروج فرقهٔ سکهان) لیکوال

د دې کتاب لیکوال نه دی معلوم، خو د تېمورشاه معاصر ښکاري، او د خپل وخت دیرلسمي سدۍ د لومړیو برخو حال یې تر هغه وخته کښلی دی چې تېمورشاه بیرته ملتان ونیو. د دې کتاب یوه انګرېزي ترجمه بنرجي په ۱۹۴۲ م کال له کلکتې څخه خپره کړه خو د لندن رایل سوسایتی د کتابخانې په فهرست کې د دغه کتاب مولف په غلطه تېمورشاه ګڼل سوی

دی او خطي نسخې یې ډېري دي. د احمدشاه او تېمورشاه په وختو کې چې څه له سکهانو سره پېښ سوي دي یو معتبر ماخذ یې دغه کتاب دی.

﴿ ٦٥ ﴾

حسین علي د (زیب تاریخها) لیکوال

دا کتاب د اتلسمي سدۍ په نیمایي کې لیکل سوی دی، او له ۱۱۶۰ ق ۱۷۴۷ م او د احمدشاه له جلوسه څخه بیا د شاه زمان تر سقوط ۱۸۵۱ م پوري یې واقعات راوړي دي چې تش یوه خطي نسخه یې اوس د ازبکستان د تاشکند د علومو د اکاډیمی په کتابخانه کې سته (۱۶۲۶ نمبر) او داسي ښکاري چې مولف به د شهزاده همایون سدوزي له نژدېکانو څخه وي، چې خپل تاریخ یې د ۱۲۱۸ ق د صفري په میاشت (جون ۱۸۰۳ م) کښلی دی، او دا کتاب ځکه چې تاریخ حسین شاهي (نمبر ۶۹) ته ډېر ورته دی نو ښایي چې مولف به له دې کتابه اخیستنه کړې وي.

﴿ ٦٦ ﴾

محمود حسیني د (تاریخ احمدشاهي) لیکوال

دغه منشي چې محمود د ابراهیم جامي زوی نومیږي، او د نادر افشار د منشي میرزا مهدي خان شاګرد و په ۱۱۶۷ ق کال په مشهد کې د محمد تقي خان شیرازي له خوا د احمدشاه بابا حضور ته معرفي سو، چې د "مجلس نویس" په کار مقرر سي، دی حسیني سید او د جام له اوسېدونکو څخه و چې د احمدشاه د خپل دربار په منشي ګري او وقایع لیکلو وټاکه، او ده تاریخ احمدشاهي د دې پاچا له جلوسه ۱۱۶۰ ق بیا تر مرګه ۱۱۸۶ ق وکیښ چې د هر کال وقایع بېل بېل لري، او یوه خطي خوشخطه نسخه یې اوس د لیننګراد د شرقي څېړنو په مؤسسه کې سته (د ۹۳) چې په ۱۹۷۴ م کال په دوه ټوکه ۱۳۹۵ مخه کې د اتحاد شوروي د علومو اکاډیمی عکسي چاپ کړه.

دا کتاب غالباً دوه تحریره لري ځکه یوه خطي نسخه یې د تهران د دانشګاه په کتابخانه کې هم سته، چې د دواړو نسخو محتویات لږ سره بېل دي، او داسې ښکاري چې د لېنن ګراد نسخه د مؤلف وروستنی مکمل تحریر وي، ځکه چې دغه نسخه په پای کې د مؤلف د زوی محمد اسماعیل یوه مرثیه هم لري چې د احمدشاه بابا پر مرګ یې ویلې ده.

یوه بله نسخه هم د برتانیا په موزیم کې وه (او ـ آر ۱۹۶) چې د ۱۱۷۱ ق پر واقعو باندې ختمېده او تر ۱۰۲ پاڼې وروسته ناقصه وه. (وګورئ د ریو فهرست ۱/ ۲۱۳ د لندن چاپ ۱۸۷۹ م)

﴿ ٦٧ ﴾

عبدالرحمن بن احمد روشن خان د (تاریخ احمدشاه دراني) لیکوال

دا کتاب په فارسي ژبه حسین شیرازي کربلای د عبدالرحمن له تاریخ احمدشاهي څخه ترجمه کړی دی، چې خطي نسخه یې په برتش موزیم کې سته خو دا نده معلومه چې عبدالرحمن خپل تاریخ احمدشاهي دراني په څه ژبه کښلی دی؟

﴿ ٦٨ ﴾

شیخ حسین الله د (فتح نامې) ناظم

دغه مثنوي د احمدشاه بابا د لومړي هندي لام پر احوال باندې په اتلسمه سدۍ کې نظم سوی، او احمدشاهي فتح یې ستایلې ده، خطي نسخه یې د پاریس په ملي کتابخانه کې سته.

﴿ ٦٩ ﴾

امام الدین حسینی چشتي د (تاریخ حسین شاهي) لیکوال

دا سړی اصلاً د افغانستان د چست له اوسېدونکو څخه و، چې په هند کې یې ژوند کاوه، او له افغانانو سره محشور و، ده خپل کتاب چې مرقع شاهان درانیه هم بلل سوی دی، په ۱۲۱۳ ق کال تمام کی، چې له احمدشاه تر زمانخان پورې د افغانستان احوال ښیي، د شاهانو او د دربار د مشرانو معرفي په ښه ډول کوي، د ډهلي له درباره سره د افغاني دربارونو روابط ښیي، د سفیرانو نومونه او کارونه کاږي، ځیني رسمي درباري خطونه هم کټ مټ لیکي، د مشهورو ځایو او لارو فواصل ښیي او د دې وختو لپاره یو عمده او باوري ماخذ دی.

یوه خطي نسخه یې د کابل په ملي ارشیف کې او نوري خطي نسخې یې د بانکي پور د خدابخش او د کلکتې د ایشیاټک سوسایټي او د برټش موزیم په کتابخانو کې سته.

﴿ ٧٠ ﴾

تاریخ محاربهٔ کابل یا ظفر نامهٔ اکبری

دا کتاب ابوالقاسم دهلوي په دري ژبه نظم کړی دی، چې نسخه یې د حیدر اباد دکن په اصفیه کتابخانه کې وه، د دغه کتاب په سریزه کې ابوالقاسم وایي چې زه د سندهـ د انګرېزي ریزیډنټ په حکم د بلوڅو د قلات نصیر خان ولد محراب خان ته واستول سوم، چې دی د کابل د پادشاه ورور ته غاړه کښېږدي او شورش بند کی نصیر خان خو دا خبره ومنله، مګر د انګرېزي حکمران مطلب خو دا و چې نصیر خان په یوه چم ځانته راولي او بیا یې نو ونیسي، له دې جهته یې ابوالقاسم وتراټه.

تر دې وروسته ابوالقاسم له سندهـ بیرته ډهلي ته ځي او دغه خپل کتاب نظم کوي او داسې ښکاري چې د انګرېز او افغان په لومړي جنګ کې

ده په خپله تولي واقعې په خپلو سترګو ليدلي وې او ځيني رسمي سندونه يې هم کتلي وو. (د مولوی سيد محمد حسين اغلب موهاني نيرنګ افغان ـ ۵۴ د لکهنو چاپ ـ ۱۹۰۴ م)

د هندي مؤرخانو په اصطلاح محاربهٔ کابل د افغانستان د خلکو او انګرېزانو لومړی جنګ دی، چې له ۱۸۳۹ تر ۱۸۴۲ م پورې د انګرېزانو د هندوستان امپراتورۍ د افغانستان د خلکو پر اوږو راوځپاوه او خپل تول لښکر او اعتبار يې دلې بايلوول، دا کتاب ظفرنامهٔ اکبري ځکه بلل سوی دی چې په لومړي جنګ کې وزير اکبرخان د امير دوست محمد خان زوی هم د خلکو ملګری و، ظفرنامه په اردو ژبه هم شيخ ذوالفقار سجونپوري ترجمه کړې وه. (وګورئ: نمبر ۱۲۳)

﴿ ۷۱ ﴾

فدا حسين د (تاريخ افغانستان) ليکوال

د دې کتاب ليکوال سيد فدا حسين ترکسواز بخاري نوميږي چې د افغانستان په لومړي جنګ کې شامل و، او د خپلو سترګو ليدلی حال يې وکيښ، وروسته دی د امير دوست محمد خان سره لودهيانې ته ولاړ او تر تقاعد وروسته په ډهلي کې اوسېدی، او خپل کتاب يې په ډهلي کې چاپ کی. دغه کتاب د پيسه اخبار د خپروونکي محبوب عالم په لاس کې و او د تذکرهٔ اصول امير دوست محمد خان په ليکلو کې يې ډيرې خبرې څني را اخيستي دي. (د نيرنګ افغان ۶۴ مخ)

﴿ ۷۲ ﴾

کاشي راج پنډت د (احوال جنګ بهاو و احمدشاه دراني) ليکوال

دا سړی د جنوبي هند وُ چې د نواب صفدر جنګ او د ده د زوی نواب شجاع الدوله نوکر وُ، چې دغه شجاع الدوله د پاني پت په جنګ کې د

احمدشاه ملګری و، ځکه چې کاشي راج د اوده په دربار کې څلوېښت کاله منشي و، او رسمي سندونه يې هم کتلای سوای، نو د ده (بهاونامه) ثقه تاريخ کتاب ګڼه سي. او خطي نسخې يې د هند په کتابخانه کې سته، چې جيس براون په ۱۷۹۱ په کلکته کې په انګرېزي ترجمه او چاپ کی، او بيا په اکسفورډ کې په ۱۹۱۶ م کال هم چاپ سو، او دوهمه ترجمه يې سرجادونا ته سرکار په ۱۹۳۴ م خپره کړه.

﴿ ۷۳ ﴾

غلام حسين ثمين د (حالات امدن احمدشاه درانی در هندوستان در سنهٔ ۱۱۶۹ ه) ليکوال

د دې کتاب فارسي خطي نسخه د هند د رامپور په کتابخانه او د لندن په شاهي سوسايټي کې سته.

کله چې احمدشاه په خپل څلورم لام کې د اګرې او متهوري پر ډګر جنګ کاوه ثمين هلته حاضر و، او خپل ليدلی حال يې وکيښ. دی د فرخ آباد نواب عماد الملک (۱۷۵۶ ـ ۱۷۵۷ م) ته نژدې سړی و چې کتاب يې وليم ايروين هندي لرغون څېړونکي په ۱۹۰۷ په انګرېزي نشر کی.

﴿ ۷۴ ﴾

عبدالکريم کشميری د (بيان واقع) مؤلف

دا مؤرخ چې په ۱۱۶۶ ق يې خپل کتاب کښلی دی، د احمدشاه بابا لومړی عسکري سفر هند ته بيانوي، چې خطي نسخه يې هم په دغه کال کښلې سوې ده او څو نوري نسخې يې هم ميندلې کيږي. په خپل موضع کې مفيد کتاب دی. (احمدشاه دراني ۴۲۶)

يادونه: دغه کشميری عبدالکريم له علوي او بخاري عبدالکريم سره مه ګډوئ. کله چې نادر افشار له هندوستانه بيرته تی، کشميری ورسره ملګری و. او دغه احوال يې د هندوستان له تاريخه سره (له ۱۷۳۹ م څخه تر

۱۷۸۸ م پوري) وکښل چي انګرېزي ترجمې يې په ۱۷۸۸ م په کلکته کي خپرې سوي دي. (وګورئ عبدالکريم ۹۵ عبدالکريم علوي ۳۴)

«۷۵»

محمود الموسوي د (کتاب اقوام و فرقه های افغان) ليکوال

دا کتاب (احوال اقوام چهارګانهٔ افغان) هم بلل سوی دی، چي د پښتنو د څلورو قبيلو ابدالي يا دراني، غلجي، بردراني يا روهيلي او سور او يوسفزو بيان دی، او د هري قبيلې خانګي او مشهور خلک هم د درانو له عروجه د شاه شجاع تر مرګه ښيي. دغه مؤلف ظاهراً د سدوزو د دربار د منشيانو له مشهوري موسوي کورنۍ څخه ښکاري. ځکه چي دغه کورنۍ خو د ميرزا هادي عشرت د احمدشاه منشئ له وخته په دربار کي وه، دغه کتاب په ۱۲۲۳ ق تاليف سوی او يوه نسخه يې په ۱۸۵۰ م کښلې سوې ده چي په برټش موزيم کي سته.

«۷۶»

محمد علي انصاري د (تاريخ مظفري) ليکوال

د ۱۸۱۲ م ليکلي خطي نسخه يې د پاريس په ملي کتابخانه او د حيدرآباد په آصفيه لايبريري کي سته. د هندوستان عمومي تاريخ دی چي د احمدشاه لامونه پر هندوستان بيانوي او خورا ګټه ور معلومات لري او پر دغه موضوع يې بل کتاب بحر المواج هم کښلی دی چي نسخې يې په برټش موزيم او د پاريس په ملي کتابخانه کي سته. په دې کتاب کي تر ۱۲۱۱ ق پوري وقايع ليکل سوي دي. دغه انصاري ته يو بل کتاب هم د تاريخ احمدشاهي په نامه منسوب دئ چي په ۱۱۹۶ ق يې کښلی و او خطي نسخې يې په برټش موزيم او انډيا آفس کي سته.

«۷۷»

محمداسلم د (فرحت الناظرين) ليکونکی

دغه کتاب په ۱۱۸۴ ق د هند پر عمومي تاريخ باندي کښل سوی او د احمدشاه پر هندي لامونو باندي خورا مفيد مواد لري، خطي نسخه يې د هند د کپور تلي په حکومتي کتابخانه کي سته.

«۷۸»

محمديوسف سدوزی د (کليات رياض) ليکوال

محمديوسف د محمدحسن خان سدوزي زوی متخلص په رياض د هرات د حکمرانو سدوزو له کورنۍ څخه دی کليات يې بحرالفوايد هم نوميږي، په ۵۷۲ مخو کي په ۱۳۲۴ ق په مشهد کي چاپ سو او دوولس برخي دی:

۱. بيان الواقعه
۲. ضياء المعرفه
۳. عين الوقايع
۴. دفتر دانش
۵. پاسخ و پرسش
۶. فيض روحاني
۷. منبع البکاء
۸. تخميسات
۹. رباعيات
۱۰. پريشان
۱۱. اوضاع البلاد
۱۲. خاتمه

په دې کتاب کي تاريخي وقايع او په هرات کي د سدوزو سوابق او اوضاع او د درانو د وختو ډيري واقعې ضبط سوي او مؤلف يې په تاريخ

خبر دی د خپل عصر يو فعال او په اوسني دنيا مطلع سړی و، چې د نونسمي سدی په پای کې يې په خراسان کې ډېر شهرت موندلی و، او کله چې په لومړي جنګ کې تزاري لښکر مشهد ته راغله دی په جنګ کې ووژل سو، کتاب يې د ادبياتو او واقعه نويسی او تاريخ ليکلو يوه ګډه وډه نمونه ده او ډېر اطلاعات يې سره راټول کړي او په عين الوقايع کې يې د افغانستان د ۱۲ جنګو بيان کښلی دی.

﴿ ۷۹ ﴾

د اکماس کردي (جنګنامه)

دا کتاب په کردي ژبه په ۱۱۷۴ ق کال اکماس کرد په ایران کې کښلی او د سلطان حسين صفوي او محمود او اشرف افغان او نادر افشار حال يې بيان کړی دی. د دې کتاب يوه خطي نسخه د ايران د سنا په کتابخانه کې ۱۷۹ مخه نمبر ۱۳۶ سته چې په ۱۸ صفر ۱۲۷۷ ق ملا فرج الله بن عزيز الله کښلی دی. "وګورئ نسخه های خطی، کتابخانه مجلس سنا ۴۵۰ دفتر ۶ تهران چاپ ۱۳۴۸ ش"

﴿ ۸۰ ﴾

محمد جعفر شاملو د (منازل الفتوح) ليکوال

دا سړی اصلاً د صفويانو نوکر و، چې د احمدشاه سره په هندي لامونو کې ملګری و، ده له کندهاره د غزني او کابل او پېښور له لاري تر ډهلي پوري د تولو پراوونو او د پاني پت د جنګ احوال په منازل الفتوح کې کښلی دی، چې دی په دغه جنګنامه کې په خپله حاضر و، د دغه کتاب خطي نسخې په برټش موزيم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته.

﴿ ۸۱ ﴾

د (تاريخ فيض بخش) ليکوال شيوپرشاد

د هندوستان په کاتهر کې چې کوم روهيله افغانان اوسي دا د دوی تاريخ دی، چې خطي نسخه يې په ۱۷۷۶ م کښلی سوې ده او په برټش موزيم او اشياټک سوسايټی، لندن او د کلکتې په قومي کتابخانه کې سته.

﴿ ۸۲ ﴾

عروج و خروج احمدشاه دراني

دا کتاب د ۱۷۸۰ م په شاوخوا کې يوه نامعلوم مولف کښلی دی چې يوه نسخه يې د جان ريلنډ په کتابخانه مانچسټر کې وه، او د احمدشاه لامونه پر هندوستان بيانوي.

﴿ ۸۳ ﴾

سوهن لال سوري د (عمدة التواريخ) ليکوال

سوهن لال پلار منشي ګنپت رای او نيکه يې لاله حکومت رای سوري د احمدشاه دراني او د مهاراجه رنجيت سنګ د اسلافو معاصرين وو، چې دوی د خپل عصر معلومات سره راټول کړي او سوهن لال ته يې پرېښي وو، دغه ليکوال هغه ډول ياد داشتونه په پنځه ټوکه کې سره راغونډ کړل، چې کتاب يې ډېر تاريخي ارزښت لري او په لومړي دوو ټوکو کې د احمدشاه لامونه پر پنجاب باندي بيانوي، چې په لاهور کې په ۱۸۸۵ م کال چاپ سوي دي.

﴿ ۸۴ ﴾

(تهماس نامه) د تهماس خان لیکنه

دا سړی د احمدشاه بابا په وختو کې د معین الملک او د ده د مایني مغلاني ببگم او ضابطه خان روهیله خدمتگار ؤ او خپل حال یې په خپله کښلی دی چې په هغه کې یې د پاني پت جنگ او د احمدشاه د هندوستان د لامونو په سترگو لیدلي حالات بیان کړي دي، ۱۱۹۳ ق. د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کې چې یې خطي نسخه سته هغه په ۱۴۲۸ کښلي سوې ده، په برتش موزیم کې یې هم نسخه سته.

﴿ ۸۵ ﴾

تاریخ احمدشاهي

د دې کتاب د لیکوال نوم نه دی معلوم خو په ۱۱۶۷ ق یې د احمدشاه رنگیلا احوال کښلي او د احمدشاه دراني د هند د جنگي سفرونو مفید معلومات یې سره راغونډ کړي دي. خطي نسخې یې په برتش موزیم او د امرتسر په خالصه کالج کې سته، یو لندون یې سرجادونات سرکار په انگرېزي هم چاپ کړی دی.

﴿ ۸۶ ﴾

مراسلات احمدشاه

دا یوه مجموعه فرامین او خطونه دي چې احمدشاه د ډهلي د پادشاه دوهم عالمگیر او نورو روهیلي افغاني مشرانو په نامه کښلي دي، د راجپوتو خانانو په نامه هم خطونه سته چې له ۱۱۷۳ ق څخه تر ۱۱۷۶ ق پورې په واقعاتو اړه لري او خطي نسخه یې د امرتسر د خالصه کالج په کتابخانه کې وه.

﴿ ۸۷ ﴾

(شاهنامه احمدیه) د نظام الدین عشرت مثنوی

دا شاعر د احمدشاه معاصر و، چې شاهنامه یې د احمدشاه په نامه نظم کړه او د پاني پت لام یې پکښې بیان کی. دا مثنوي چې عشرت سیالکوټي نظم کړې دی تقریباً ۵۰۰ بیته لري چې ۱۱۷۴ ق ویلي سوې دي لومړی عنوان یې پسله حمد و نعمته له بدقولي وزیر هند و آرایش لشکر څخه شرو کیږي. څو احمدشاه په پېښور کې د میا عمر څمکني څخه د غزا اجازت اخلي او بیا په سرهند کې د شیخ احمد سرهندي زیارت کوي ډهلي نیسي او شاهزاده والا گهر پر تخت کښېنوي، د دې کتاب یوه نسخه ما د پېښور د بالاماني په کتابخانه کې لیدلې وه په برتش موزیم او د حیدر آباد په آصفیه کتابخانه کې هم سته.

﴿ ۸۸ ﴾

د قدرت الله صدیقي (جام جهان نما)

د مغولو د پاچهي تاریخ دی، چې د ۱۱۹۱ ق تر ۱۱۹۹ ق پورې وقایع لیکي، په دې کتاب کې یې د روهیلو او نورو افغانانو احوال په تفصیل کښلي دي، چې خطي نسخې یې د لندن د ایشیاټک سوسایټي په کتابخانه او د هند د پټیالې په آرشیف کې وي.

﴿ ۸۹ ﴾

د شېرمحمد خان (زبدة التواریخ)

دا کتاب وقایع ملتان هم نومیږي چې د ملتان پر تاریخ یې کښلی او مخصوصاً یې د دغه ولایت پر افغانانو حکمرانانو باندي ښه معلومات سره راټول کړي دي، خطي نسخې یې د لندن د شاهي ټولني په کتابخانه او د امرتسر په خالصه کالج کې وي.

﴿ ۹۰ ﴾

تاریخ بلوچستان

دا د اخوند ملا محمدصدیق تالیف دی، چې د ملا فتح محمد زوی او د فتح محمد پلار ملا حیات د ملا شهداد زوی و، چې دغه ملا شهداد له خپل ورور سره د اتلسم قرن په اولو وختو کې د بلوڅو قلات ته راغی او په مهرې کې اوسېدی.

څکه چې دغه دواړه ورونه د فضیلت خاوندان وو، نو یې د قلات د خانانو دربار ته لار وموندله او د خان قلات میر احمدخان تر وفات وروسته له دغې کورنۍ څخه صالح محمد وزیر و، بیا نو د میر نصیر خان په وختو کې ملا حیات د ملا شهداد زوی او بیا فتح محمد وزیران وو، د دوهم میر نصیر خان تر وختو او ۱۸۴۵ م پورې وزیران له دغې کورنۍ څخه وو.

اخوند محمدصدیق په مستونګ کې زوکړی او خپل تاریخ یې په ۱۱ رمضان ۱۲۷۶ ق ختم کړ، چې سل مخه لري او یوه خطي نسخه یې د کوټې د سید عبدالمجید شاه سره او بله نسخه یې د بلوڅو د کلات په کتابخانه کې ده.

هیتورام په خپل کتاب تاریخ بلوچستان کې له دغه کتابه نقل کوي چې د بلوڅو د قبیلو خپل داخلي جنګونه بیانوي او بیا د هوتک شاه حسین حملې پر شال او مستونګ او قلات باندې ښيي، او د میر محبت خان او نصیر خان احوال تر میر محراب خان او ۱۸۴۵ م کاله په دري ژبه لیکي.

﴿ ۹۱ ﴾

د میرزا احمدعلي کتابچه

دا هم یو خطي کتابګوټی دی چې یوه نسخه یې د قلات په کتابخانه کې وه مؤلف یې احمدعلي د خداداد خان د وختو د شاغاسي ولي محمد مخ سړی دی. (۱۸۵۷ _ ۱۸۹۳م) دغه کتابچه له ۱۸۱۷ تر ۱۸۹۳ پورې د

کلات د خانانو محراب خان او دوهم میر نصیر خان او خداداد خان احوال لري، مؤلف یې په سنده کې ملازم و، په فارسي یې شعر هم وایه خطي دېوان لري. دا کتاب د قلات د بلوڅو خانانو روابط له افغانستانه سره هم نیسي.

﴿ ۹۲ ﴾

انندرام د (بدایع وقایع) لیکوال

دا سړی چې مخلص یې شعري تخلص دی، د احمدشاه په وختو کې د هند د لاهور اوسېدونکی و، او د بدایع وقایع په نامه یې د خپل عصر واقعات په فارسي وکښل. چې په هغو کې اکثر د احمدشاه بابا د هند جنګې سفرونو بیان راغلی دی، او یوه برخه یې په ۱۹۵۰ م د لاهور په اورینټل کالج میګزین کې چاپ سوې ده.

مخلص د ډهلي او لاهور په دربارو کې محشور سړی و. وقایع یې تر ۱۷۴۸ م پورې کښلي دي او په ۱۷۵۱ م په ډهلي کې مړ دی. د ده کتاب د احمدشاه پر لومړي هندي لام باندي مفید ماخذ دی.

﴿ ۹۳ ﴾

هانوي جونس د (انقلاب پارس) لیکوال

هانوي جونس یو انګریز سیاح دی. چې د اتلسم قرن په نیمایي کې هغه وخت په ایران کې و چې اصفهان د پښتنو هوتکو شاهانو په لاس کې و.

ده په انقلاب ایران کې چې څلور ټوکه دی د افغانانو د حملو او جنګو حال په تفصیل په ۱۷۵۳ کال کښلی دی او بیا یې خپله دوه ټوکه د ایران سیاحت نامه په ۱۷۵۴ ولیکله، چې دغه دواړه د افغانستان د تاریخ ښه منابع دي.

(وګورئ: ببلوګرافي پرشیا ص ۹۱ د لندن چاپ)

﴿ ۹۴ ﴾

د محمد حسن مستوفي (زبدة التواريخ)

دا کتاب يې په ۱۱۵۴ ق کښلی دی چې خطي نسخه يې د برتانيا په موزيم کې په نمبر ۳۴۹۸ (او ـ آر) سته له ۱۹۶ پاڼي څخه يې د ميرويس او شاه محمود حال شروع کړی دی.

(وګورئ : د ريو تکمله ۲۴ لوړ نمبر)

﴿ ۹۵ ﴾

مير عبدالکريم نديم د افغان او بخارا مؤرخ

دا ليکوال د ديرلسم هجري قرن له مؤرخانو څخه دی، چې د اسماعيل افغان زوی او اصلاً د کابل د شاه محمود سدوزي د دربار سړی و په خپله وايي (از بلاد کابلم در خدمت محمود شاه).

دی په ۱۲۱۹ ق کال د بخارا په دربار کې و او د بخارا د سفير امير علاء الدين سره يو ځای روس ته وليږل سو، نه مياشتې په پترسبورګ او مسکو کې او بيا اته مياشتې په استرخان کې و.

کله چې شاه محمود سدوزي لومړی پلاز له کابله بخارا ته وتښتېدی نو دی له شاه محمود سره يو ځای و او د بخارا په دربار کې يې د قراول بيګی منصب هم درلود.

په ۱۲۱۲ ق ۱۸۰۷ م عبدالکريم د بخارا د يوه بل سفيره سره د روس له لاري استانبول ته ولاړ او هلته يې يوه ترکه ماينه وکړه، تر ۱۲۳۳ ق ۱۸۱۸ پوري هلته د بخارا د سفارت منشي و او د ګانکوفسکي په قول په ۱۸۳۰ م کال په استانبول کې مړ سو (د درانو امپراتوري ۱۳ مقدمه د کابل چاپ ۱۳۵۷ ش)

د عبدالکريم له خپلو ليکنو څخه ښکاري چې دی ۱۸ کلن کشمير ته تللی او دوهمه پلا يې بيا کشمير ليدلی و په فارسي يې شعر هم وايه.

د نديم مهم کتاب په اوزبکي ژبه (افغان و کابل د بخارا و خيوق و خوقند خانګرينګ احوال و حکايات) دی چې لـه ۱۱۵۳ ق څخه بيا تر ۱۲۲۳ ق پوري چې د کتاب د تکميل کال دی، د دغو هيوادو تاريخي واقعې او ګټه ور اطلاعات پکښې ليکل سوي دي چې يوه د ۱۲۶۴ ق کال مخطوطه يې د استانبول د عارف بای په کتابخانه کې وه او اوزبکي متن يې په ۱۲۴۲ ق په استانبول کې چاپ سوی و. داسې ښکاري چې د دغه کتاب فارسي متن هم په خپله مؤلف کښلی و چې لومړی ټوک يې د مصر په بولاق کې په ۱۸۷۳ م کال چاپ سو، بيا يې فرانسوي ترجمه د تعليقاتو سره چارلس شيفر په پاريس کې په ۱۸۷۶ کال نشر کړه (ګنداسنګ، احمدشاه دراني ۴۲۶).

يادونه : دغه بخاري عبدالکريم (نديم يا نادم) له علوي عبدالکريم (نمبر ۳۴) او کشميري عبدالکريم (نمبر ۷۴) سره مه ګډوئ.

﴿ ۹۶ ﴾

محمدرحيم بخش د (دولت درانيه) ليکوال

دا کتاب په اردو ژبه ۱۴۴ مخه د ډهلي په قومي پريس کې په ۱۳۲۱ ق چاپ سو، چې مؤلف يې مولوي محمدرحيم بخش و. او د احمدشاه دراني احوال يې تر شاه زمانه (۱۱۶۰ ـ ۱۲۱۳ ق) پوري کښلي دي. دغه وقايع دمخه لا د ډهلي په قومي اخبار رفيق کې له ۲۵ اکتوبر څخه تر ۲۵ نومبر ۱۹۰۳ م نشر سوي وو، چې د رفيق اخبار د سيد ظهور الحسن په مديريت خپرېدی.

﴿ ۹۷ ﴾

د مير محمد باقر ياد داښتونه

دا مؤلف هغه وخت په اصفهان کې و چې په ۱۱۳۵ ق هوتکو پښتنو پر دې ښار حمله وکړه د صفويانو د سقوط حال يې په سترګو وليد او هغه يې

په خپلو یاد داښتونو کي بیان کی، چي د افغانستان د هوتکو د دوري یو ښه منبع ګڼل کیږي. (یغما شماره ۳ کال ۷)

﴿ ۹۸ ﴾

محمدطاهر وحید قزویني د (عباس نامې) مؤلف

ده خپل کتاب د دوهم شاه عباس صفوي په نامه کښلی دی او د صفویانو په وروستیو کي د هرات او کندهار ځیني تاریخي واقعې ښیي. د ایران په اراک کي په ۱۳۲۹ ق یې نسخه کښل سوې ده.

﴿ ۹۹ ﴾

د محمدعلي حزین تذکره

دا سړی د شاه محمود هوتک د حملې پر وخت ۱۱۳۵ ق په اصفهان کي و او له دغه ځایه هند ته وتښتېدی او د سترګو لیدلي واقعې یې په خپله تذکره کي وکښلې. چي د هوتکي دورې لپاره یو ماخذ ګڼه سي. دا کتاب څو واره چاپ سوی دی آخرنی طبع یې د تهران ده، په ۱۳۳۴ شمسي کال.

﴿ ۱۰۰ ﴾

د بصیرت نامې لیکوال

دا کتاب عبرتنامه هم بللی سي. یوه اروپایي ګرځندوی د هوتکو د فتح په کال په اصفهان کي وکښلی او خپل د سترګو لیدلي احوال یې پکښې تصویر کړي دي.

دا کتاب ابراهیم په ترکي او عبدالرزاق په فارسي ترجمه کړی دی. چي خطي نسخې یې په ایران کي سته او د یغما مجلې د ۷ کال په ۴ مه شماره کي له دې کتابه احوال افغان رانقل سوي دي.

﴿ ۱۰۱ ﴾

عبدالنبي بهبهاني د (بدایع الاخبار) لیکوال

دا کتاب په دوولسم قرن کي په فارسي تالیف سوی او موضوع یې د افغانانو حمله پر ایران ده چي د هوتکو پښتنو په دوره اړه لري. خطي نسخه یې په برټش موزیم کي سته.

﴿ ۱۰۲ ﴾

تاریخ خاندان سدو و میر افغان

دا کتاب په فارسي ژبه د سدوزو د کورنۍ پر تاریخ باندي کښل سوی او مؤلف یې معلوم نه دی. خطي نسخه یې د لندن په انډیا آفس کي سته.

﴿ ۱۰۳ ﴾

عبدالله د (تاریخ داودي) لیکوال

دا سړی د ۱۰۱۰ ق په شاوخوا کي د جانګیر په وختو کښي ژوندی و او دغه کتاب یې د لودیانو او سوریانو پر تاریخ باندي د سلطان بهلول لودي څخه تر (۹۸۳ ق) پوري کښلی دی، چي په کلکته کي د بنګال ایشیاټک سوسایټي چاپ کی، خطي نسخې یې په برټش موزیم او بانکي پور کي سته.

﴿ ۱۰۴ ﴾

ملا اختر د تاریخ لیکوال

دا سړی له کومه بله ځایه هیڅ ما نه دی پېژندلی خو بیلیو انګرېزي طبیب چي په ۱۸۵۷ م کال د سیاسي فد سره کندهار ته راغلی و داسي لیکي: چي ماته د کندهار حکمران سردار غلام حیدر خان د امیر دوست

محمد زوی اوه توکه تاریخي کتابونه راکړل او په هغو کي یو د ملا اختر تاریخ و چي په ۱۱۶۳ ق ۱۷۴۱ م کال تالیف سوی دی، او په دې کتاب کي داسي کښلي دي چي تر قیس دمخه درې ورونه وه: بلو (د بلوڅو پلار) ازبک او افغنه.

بیلیو خو د پښتنو پر نژاد او قبیله شناسي باندي ډېر مطالب لري خو د نورو هغو کتابو نومونه يې نه دي کښلي، کوم چي سردار غلام حیدر ده ته ښخبلي وو. (وګورئ د ۱۸۵۷ م د سیاسي وفد رویداد په افغانستان کي د لندن چاپ ۱۸۶۲ م)

«۱۰۵»

محمد کاظم مروي د (نامهٔ عالم آرا) لیکوال

دا سړی اصلاً د مرو وزیر و، او نامهٔ عالم آرا نادري يې د نادر افشار لپاره وکښله چي په هغه کي يې د هوتکانو د پاچهی احوال د میرویس خان له غورځنګه بیا د شاه محمود او شاه اشرف احوال د نادر افشار تر جلوسه کښلي دي. لومړی ټوک يې په عکسي ډول په ۱۹۶۰ م کال له مسکوه څخه طبع او خپور سو.

«۱۰۶»

احمد علي خان وزیري د تاریخ کرمان لیکوال

دا سړی د قاجاري دورې د ۱۳۰۰ ق کال د کرمان اوسېدونکی و چي د کرمان تاریخ يې کښلی او په ۱۳۴۰ ش په تهران کي چاپ سوی دی.

په دې کتاب کي د افغانانو د جنګو او د دوی د کورنیو احوال د شاه محمود هوتک له وخته تر ۱۱۳۵ ق څخه بیا د قاجاري دورې تر آخرو وختو پوري راغلي دي او د افغانانو داسي کورنی او اشخاص يې هم ذکر کړي دي، چي تر هوتکیانو وروسته يې د زندیانو او قاجاریانو په وختو کي د کرمان او پارس پر سیمو سرداري کوله.

«۱۰۷»

د ایران او اروپا روابط د صفویانو په وختو کي

دا کتاب له اروپایي ژبي څخه د (تاریخ ایران و اروپا در عهد صفویه) په نامه عباس پرویز ترجمه کړی او په ۱۳۱۷ ش کال يې په تهران کي چاپ کړی دی، چي په ایران کي د هوتکیانو د وختو ډېر سیاسي واقعات بیانوي.

«۱۰۸»

ظفرنامهٔ خسروی

په دې نامه یوه خطي نسخه د تاجکستان د ختیځ پوهني په څانګه کي سته، چي مولف يې معلوم نه دی خو ښایي چي د بخارا امیر نصرالله خان د دربار یو منشي وي، چي د (۱۸۲۶ تر ۱۸۶۰ م) کاله يې وقایع کښلي او د دغه امیر دربار يې په مفصله توګه ښوولی دی، دا کار د بل چا له لاسه نه و پوره، مګر د داسي چا چي په دربار کي به محشور و، په دې کتاب کي د بخارا او افغانستان سیاسي روابط او د شمالي افغانستان ځیني اوضاع ښوول سوي دي.

(د نظراوف د بخارا او افغانستان روابط د تاجکستان چاپ)

«۱۰۹»

خاینکوف د بخارا د خانی او علمي تحقیقاتو لیکوال

ن. و خانیکوف د روس د تزاري دورې یو مشهور عالم او سیاح دی چي په ۱۸۴۱ م کال د بوتینیف له سفارتي ډلي سره بخارا ته راغی او د بخارا د خانی هیواد پراحوال يې خپل مشهور کتاب وکیښ. بیا په ۱۸۵۷ م کال دی د افغانستان پر خوا د یوې علمي ډلي مشر و، چي امیر دوست محمد خان دوی کابل او کندهار ته نه پرېښوول او دې ډلي خپل علمي سفر

په هرات کي ختم کی. د دې سفر مشاهدات هم ګرده په علمي ډول ترتيب سوي او په هغو وختو کي په روسي ژبه خپاره سوي دي، او د افغانستان د هغه وخت ځني اوضاع ښه رابښيي.

﴿ ۱۱۰ ﴾

نورمحمد د (تاريخ سلېماني) ليکوال

مولف يې د پنجاب د ميانوالی له پښتنو څخه حاجي نورمحمد سلېماني دي چي د تولد تاريخ يې ۲۶ رمضان ۱۲۵۰ ق و، دی ځيني نور تاليفونه هم لري. ارشاد نوري يې د تصوف او طريقت بيان کوي او زاده الاعوان يې تاريخ دی.

دی په تاريخ سلېماني کي د افغان اولياوو احوال ليکي، چي له هغو څخه د خواجه سلېمان او مکي خان او ابراهيم او موسی او ملا يوسف احوال شهاب الدين خان په خپل تاريخ کي راوړي دي.

(تاريخ افاغنه ۲ ـ ۹۰)

داسي ښکاري چي تاريخ سلېمان د پښتنو د تاريخ يو کتاب و، ځکه چي اکثر عرب او عجم پښتانه سلېماني بولي.

﴿ ۱۱۱ ﴾

شاه محمد د (تاريخ خاندان سدوزايي) ليکوال

دا کتابګوټی شاهزاده شاه محمد سدوزايي د سنده په ټهلی کي په دري ژبه تاليف کړی او په ۳۰ نومبر ۱۹۱۳ م غره محرم ۱۳۳۳ ق يې پای ته رسولی دی. په خپله دغه مولف ولد جان محمد بن خدادا بن تاج محمد بن پيرمحمد بن ايوب شاه بن تېمور شاه بن احمدشاه و. چي په لومړي فصل کي د ايوب شاه په دوهم فصل کي د ايوب شاه زامن په درېيم فصل کي د شهزاده پيرمحمد سفر شکارپور ته په څلورم فصل کي د دغه شهزاده مرګ په ۱۸۸۴ م کي ښيي. په پنځم فصل کي د پيرمحمد زامنو او شپږم فصل د

شهزاده شاه محمد د ميرې بيان او اووم فصل د شاه محمد تکاليف اتم فصل د نورجهان او نهم فصل د شاهزاده دين محمد يادوني دي.

د دغه کتاب خطي نسخه ما د شکارپور ګړي ياسين د دراني بدر عالم په کتابخانه کي ليدلې وه، او د سدوزو د کورنۍ د ايوب شاه د ټبر شجرهٔ نسب په دې دوو سوو کلو کي ځني معلومېږي.

﴿ ۱۱۲ ﴾

محمد حسن خان مراغی د (مطلع الشمس) ليکوال

دا سړی د ايران د قاجاري دربار يو مهم رکن و، چي د صنيع الدوله او اعتماد السلطنه لقب يې درلود (متوفي ۱۳۱۳ ق) او خپل کتاب يې د مطلع الشمس يعني خراسان په نامه درې ټوکه کښلی دی. چي دوهم ټوک يې د دې سيمي تاريخ له ۱۰۳۶ څخه تر ۱۸۸۵ م پوري بيانوي او ځيني واقعات يې په سترګو هم ليدلي دي.

دا کتاب د افغانستان د درانو شاهانو روابط د خراسان له يوې قديمي برخي طوس او نشاپور سره بيانوي او د احمدشاه فوجي لامونه پر دې سيمه په تفصيلي ډول ليکي. (د تهران چاپ ۱۳۰۱ ق)

د ده بل تاريخي کتاب منتظم تاريخ ناصري دوه ټوکه په تهران کي چاپ سوی و، چي په دې کتاب کي هم د درانو شاهانو د وختو واقعات په هرات او غربي افغانستان کي بيان سوي او په دوهم ټوک کي د صفويانو د سقوط احوال او پر اصفهان د افغانانو قبضه بيانوي، چي د هوتکو د وختو لپاره ښه منبع کېدای سي، کله کله ځيني رسمي اسناد او فرامين هم رانقل کوي.

﴿ ۱۱۳ ﴾

فريه فرانسوی ګرزندوی د افغانانو د تاريخ ليکوال

دا سړی يو فرانسوی سياح او پلټونکی ليکوال دی، چي د نونسمي پېړۍ په لومړۍ برخه کي په افغانستان کي ګرزېدلی، او مخصوصاً يې

هرات او د افغانستان غربي سيمي ليدلي دي. د ده (تاريخ افغانان) له لندنه په ۱۸۵۸ م کي خپور سو، چي هم تاريخي مواد هم د عمومي بشر پېژندني او جغرافيا او جامعه شناسی ښه ذخيره لري.

﴿ ۱۱۴ ﴾

فارسي اخبارات و مراسلات

د شرقي هند کمپنۍ چي د اتلسمي سدۍ څخه بيا تر نونسمي سدۍ پوري د خپلو استعماري غرضو لپاره په افغانستان کي کوم جاسوسان يا خبريالان مقرر کړي وو او هغو به د دې ځای د رسمي او اقتصادي او اجتماعي احوالو رپورټونه خپلو مرکزونو ته ورکول داسي مواد خورا ډېر دي چي د دې سيمي د تاريخي واقعو هنداري دي.

د ډهلي په ملي ارشيف کي چي څه مواد سته له هغو څخه ۲۳۱ هغه خطونه دي چي له ۱۷۷۶ څخه تر ۱۸۰۳ م پوري د کمپنۍ او د هندوستان او افغانستان په روابطو پوري اړه لري. او دغه مجموعه ډاکتر پرماتماشرن په ۱۹۶۶ م کال له ډهلي يونيورسټي څخه خپره کړه چي فارسي متن يې ۵۲۲ مخه او مقدمه او فهرستونه يې ۱۰۴ مخه دی، نقشې او تصاوير هم لري.

په دغو سندنو کي د افغانستان د تيمورشاه او شاه زمان د وختو ډېر پاخه اطلاعات سته چي زموږ تاريخ ښه را روښانه کوي او د دې عصر پر سياسي اوضاعو باندي کافي رڼا اچوي.

﴿ ۱۱۵ ﴾

د فارسي ژبي د اطلاعاتو کالنۍ

دا هم يوه د خطونو او مراسلاتو مجموعه ده چي د کمپنۍ د مامورانو او هندوستانيو حکمرانانو او نوابانو تر منځ مخابره سوي دي، او د درانو د سلطنت واقعات ښه روښانه کوي. د دغسي خطونو يوه مجموعه په نه ټوکه کي له ۱۹۱۱ څخه تر ۱۹۱۳ م پوري له کلکتې او ډهلي څخه نشر سوي ده.

﴿ ۱۱۶ ﴾

بگدان اسلانوف د افغاني راپور ليکوال

دا سړی په ۱۷۶۴ م کال عسکري کپتان و، او د روسي حکومت له خوا افغانستان ته راواستول سو چي د احمدشاه بابا د سلطنت روابط د روس د پترسبورگ له سلطنته سره ونښلوي، دا وغواړي چي د کندهار دربار دي خپل يو سفير پترسبورگ ته واستوي. خو په دغه وخت کي چي اسلانوف راغي احمدشاه په هندوستان کي و، او ده نه وکړای سوای چي له احمدشاه سره وگوري.

بگدان اسلانوف د دې سفر راپور خپل حکومت ته وړاندي کړی دی. چي اوس د روسيې د خارجي سياست په آرشيف کي (اوغاني کاروانه ۱۷۶۳ _ ۱۷۶۶م) خوندي دي.

دی د احمدشاهي دولت د خراساني توابعو او ځينو نورو سياسي اوضاعو ښه معلومات ورکوي، چي ځيني گزارشات يې گانکوفسکي د شوروي د ختيځ پوهني په مجله ۸۲ گڼه ۱۹۵۸ م کي نشر کړي دي.

﴿ ۱۱۷ ﴾

د يفريموف ياد داشتونه په روسي ژبه

ف . س . يفريموف يو روسي درباري مشاور د خپل سفر ياد داشتونه په ۱۷۸۴ _ ۱۷۹۶ _ ۱۸۱۱ م کلو کي خپاره کړل دی درباري مشاور د بخارا او خيوا له لاري فارس او هند ته سفرونه وکړه چي له دې ځايه بيا انگلستان او خپل وطن ته ولاړ. د ف . يفريموف نه کلن سفر په نامه يو کتاب چي دغه سيمه د احمدشاهي امپراتورۍ يوه وړوکې برخه وه نو د يفريموف معلومات د دغي دورې د سياسي او اقتصادي اوضاعو د روښانولو لپاره گټه ور دي.

﴿ ۱۱۸ ﴾

د جان فاستر د سفر یاد داشتونه

دا سړی د شرقي هند د کمپنۍ یو منصبدار و، چي د معلوماتو لپاره په ۱۷۸۳ م د درانو پاچهانو په وختو کي د ګرجي سوداګرانو په لباس له کلکتې څخه د کشمیر پر لار پېښور، کابل، کندهار او هرات ته راغی او دلته یې پر سیاسي واقعاتو او د ښارونو پر حال او تجارت او کسبونو او مالیاتو او ګمرکي محصولاتو او د ولایتونو پر حاکمانو او مرکزي حکومت او د تېمورشاه پر عسکري قواوو باندي مفصل معلومات ټول کړل او په دوه ټوکه کي یې په لندن کي په ۱۷۹۸ کال چاپ کړل. چي الماني ترجمه یې په ۱۷۹۹ م او فرانسوي په ۱۸۰۸ م له پاریسه خپره سوه.

﴿ ۱۱۹ ﴾

راورټي د پښتو او افغان پېژندني ستر لیکوال

دا سپاهي او افغان پېژندونکی انګرېز مؤلف په ۱۸۲۵ م د انګلستان د پالموت د پیټر راورټي په کور کي وزېږېدی او تر زده کړو وروسته په عسکري ضابطانو کي هند ته راغی.

چي په ۱۸۴۳ م د بمبي په پیاده لښکرو کي و. او په ۱۸۴۸ م یې د ملتان په محاصره کي برخه درلوده. په ۱۸۵۰ م د سوات په جنګو کي شامل و. بیا له ۱۸۵۲ څخه تر ۱۸۵۹ م پوري په پنجاب کي د کمشنر معاون و. څو یې په ۱۸۶۳ م د میجرۍ په رتبه متقاعد سو. ده د هندوستان ډېري ژبې زده کړې وې. پر پښتو او فارسي ژبو باندي هم حاوي و، د هندوستاني اصطلاحاتو لوی قاموس یې په ۱۸۵۹ م خپور کی، او ډېر کتابونه یې کښلي دي.

چي دلته یې تش هغه کتابونه ښیو چي په افغان پېژندني پوري اړه لري. وفات یې په لندن کي په (۲۰) اکتوبر ۱۹۰۶ میلادي دی.

(۱) پر افغانستان او د بلوچستان پر یوه برخه باندي یادداشتونه:
دا کتاب د جغرافیا او بشر پېژندني او تاریخ یو غټ کتاب دی چي راورټي د افغاني او تاجیکو مؤرخانو او جغرافیا لیکونکو او شجره پوهانو د ناپېژندلو لیکونو په حواله سره راټول کړی دی، چي د افغانستان د خلکو د پېژندني لپاره یو غټ تحقیقي کتاب ګڼه سي او په ۱۸۸۰ م لومړی پلا له لندنه خپور سوی دی.

(۲) د پښتو ګرامر دري واره بشپړ سوی او چاپ سوی دی. او د پښتو او پښتنو پر تاریخ یوه مفصله او ګټه وره مقدمه لري. دریم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۳) پښتو ډکشنري په انګرېزي. دوهم چاپ ۱۸۶۷ م.

(۴) ګلشن روه ـ د پښتو ادب غورچاڼ ۲۱۲ مخه لومړی چاپ هرتفورډ ۱۸۶۰ م، دریم چاپ کابل ۱۳۵۶ ش.

(۵) د افغان شاعرانو له کلامه منتخبات چي له ۱۶ تر ۱۹ سدۍ پوري شاعران پکښې شامل دي. د انګلیسي ترجمې سره د لندن چاپ ۱۸۶۴ م.

(۶) د منهاج سراج جوزجاني د طبقات ناصري دوه ټوکه په انګرېزي ترجمه د تعلیقاتو سره د ۱۸۸۱ م چاپ.

(۷) د هرات تاریخ له قدیمه تر اوسه چي چاپ سوی نه دی او نسخه یې په انډیا آفس کي ده.

(۸) د افغانانو تاریخ او د دوی هیواد ـ چي له ډېرو خطي منابعو څخه راټول سوی و او د ده د مرګ پر وخت یې قلمي نسخه وه.

﴿ ۱۲۰ ﴾

پاترکروسینسکی د (انقلاب ایران) لیکوال

دغه سړی یو نصراني کشیش و، چي د هوتکو په وختو کي د اصفهان اوسېدونکی و او د شاه محمود او اشرف د عصر واقعې یې په سترګو لیدلي او کښلي دي.

انګرېز مشهور ختیز پوهاند براون وایي چي د ده کتاب انقلاب ایران په انګرېزي هم ترجمه او نشر سوی و. (د عباس نامي مقدمه ز)

﴿ ۱۲۱ ﴾

میرزا محمد خلیل صفوي د (مجمع التواریخ) لیکوال

دا مؤرخ په خپله صفوي او د ایران یو بصیر مؤرخ دی چي د صفویانو د وروستنیو وختو احوال او د افغانانو فتوحات او واقعې په خپل کتاب مجمع التواریخ کي تر ۱۲۰۷ ق پوري بیانوي. دا کتاب په ۱۳۲۴ ش په تهران کي چاپ سو، او د هوتکو د دورې یو مستند ماخذ دی. د مولف وفات ۱۳۲۰ ق کال دی.

﴿ ۱۲۲ ﴾

میر احمدشاه رضواني د (تحفة الاولیاء) لیکوال

دغه مولف د پښتو ژبي یو تکړه لیکوال او د پېښور د اکبر پورې اوسېدونکی و، چي د څورلسم هجري قرن په لومړیو وختو کي ژوندی او د شمس العلماء لقب یې هم ګټلی و. (۱۲۷۹ _ ۱۳۵۳ ش) د پښتو ګرامر وافیه او شکرستان افغاني، بهارستان افغاني د ده چاپ سوي آثار دي.

د ده یو بل کتاب تحفه الاولیاء هم په لاهور کي په ۱۳۲۱ ق چاپ سوی دی، چي د خټکو د شېخ رحمکار د کورنۍ او د هغو سیمو د نورو ولیانو احوال لري او د یوسفزو او خلیلو او مومندو د تپو ځیني تاریخي واقعې یې هم راوړي دي.

﴿ ۱۲۳ ﴾

تاریخ افغانستان

د دې کتاب مرتب او چاپوونکی په اردو ژبه میر اشرف علي د مجمع الاخبار موسس دی چي د بمبئي د افضل الدین په چاپخانه کي په ۱۲۶۱ ق ۱۸۴۵ م کال ۳۴۰ مخه چاپ سو. په دې کتاب کې له لومړي مخه تر ۹۰

مخه د سید فدا حسین ترکسوار بخاري حیدري له کتابه چي په ډهلي کي چاپ او خپور سوی و (وګورئ : ۷۱) را اخیستل سوي مطالب دي. له ۹۲ تر ۱۴۰ د انګرېز او افغان د لومړي جنګ او اکبرخان د وختو واقعې بیان سوي دي، چي دغه برخه هم د شېخ ذوالفقار الدین سجونپوري له اردو تاریخ افغانستانه اقتباس ښکاري. له ۳۲۰ تر ۳۳۱ مخه پوري تر لومړي جنګ را وروسته د افغانستان او سند واقعې بیاني سوي دي، چي په خپله میر اشرف علي سره راټولي کړي دي.

داسي ښکاري چي همدغه کتاب به د میرزا عطامحمد ښکارپوري په لاس کي و چي د نوای معارک په لیکلو کي به یې ګټه ځني اخیستې وي.

(وګورئ : ۴۳)

توضیح : لکه د دې رسالې تر نمبر (۷۱) عنوان لاندي چي ولیکل سوه "سید فدا حسین عرف نبی بخش بخاري حیدري د تراکسوارانو جمعهدار په ۱۸۳۹ م کال د انګرېزانو د متجاوز لښکرو سره افغانستان ته راغلی و ده خپل مشاهدات په ۱۸۴۲ م په ډهلي کي چاپ کړل چي د میر اشرف علي د کتاب د لومړۍ برخي ماخذ و.

تر دې علاوه د ابوالقاسم دهلوي ظفرنامه (د دې رسالې نمره ۷۰) چي په فارسي منظومه تاریخچه وه شیخ ذوالفقار الدین سجونپوري په اردو ترجمه کړې وه، چي دغه هم د میر اشرف علي د تاریخ افغانستان په دوهمه برخه کي له ۹۲ تر ۱۴۰ مخه ځای سوې ده.

(د تفصیل لپاره وګورئ : نوای معارک د حبیبي چاپ د ۳۶۶ _ ۳۶۷ مخ لمنلیک)

﴿ ۱۲۴ ﴾

د ملتان د سدوزو د تاریخ لیکوال احمدنبی خان

تر احمدشاه بابا دمخه لا د سدوزو یوه څانګه چي د مودود خان او بهادر خان او زعفران خان کهولونه وو په ملتان کي اوسېدل او د هغه ځای مقامي مشران وو.

په دغو سدوزو باندي يو كتاب په لوړ عنوان په انگرېزي ژبه د دغو سدوزو يوه كروسي احمدنبي خان كښلى او په ۱۹۷۷ م كال په لاهور كي چاپ سوى دى چي عكسونه او شجره هم لري.

﴿ ۱۲۵ ﴾

علي قلي ميرزا د (تاريخ وقايع و سوانح افغانستان) مؤلف

دا سړى د قاجاري شهزادگانو څخه و چي په اعتضاد السلطنه ملقب او د پوهني وزير و، په لوړ نامه يې د افغانستان يو تاريخ ليكلى دى، چي په ۱۸۵۶ م په تهران كي پر ډبره چاپ سوى دى.

﴿ ۱۲۶ ﴾

بهاري لال د (احوال نجيب الدوله و علي محمدخان و دوندي خان) ليكوال

دا سړى د بدري داس زوى او د نجيب الدوله منشي و، چي په ۱۲۰۱ ق يې دغه كتاب كښلى او د پښتنو سردارانو نجيب الدوله او علي محمد خان او دوندي خان احوال پكښي ليكلي دي په دې كتاب كي د نجيب الدوله روابط د احمدشاه بابا سره په تفصيل راغلي دي او خطي نسخه يې د حيدرآباد د نواب سالار جنگ په كتابخانه كي وه، چي يو نقل يې د امرتسر خالصه كالج په كتابخانه كي خوندي دى.

﴿ ۱۲۷ ﴾

فقيرمحمد د (جامع التواريخ) ليكوال

دا د اسلام يو عمومي تاريخ دى چي يو باب يې د احمدشاه د هندوستان پر لامونو باندي كښل سوى دى، د كلكتې چاپ ۱۸۳۶ م د كانپور چاپ ۱۸۷۴ م.

﴿ ۱۲۸ ﴾

عبدالقادر خان كابلى د (اويماق مغل) ليكوال

ميرزا محمد عبدالقادر خان چي په شاه محمدخان كابلي مشهور و د ده نيكه له كابله ولاړ، او د هند په گواليار كي اوسېدى، او عبدالقادر په ۱۸۵۷ م هلته وزېږېدى، ده يو غټ كتاب په فارسي ژبه په ۱۹۰۰ م د مغولو د قبيلو پر احوال باندي وكښښ چي په ۱۳۱۹ ق يې په امرتسر كي چاپ كړى دى.

دا كتاب د افغانستان د سدزو او محمدزو پر وختو باندي ډېر تاريخي گټه ور مطالب لري او د هزاره او اوزبكو قبيلو نومونه او څانگي راښيي.

﴿ ۱۲۹ ﴾

محمود بن اميرولي د (بحر الاسرار) مؤلف

دا سړى د بخارا د خانانو كتابدار مورخ او واقعه نگار و، چي تر ۱۰۳۴ ق وروسته يې په افغانستان او هند كي سفرونه وكړل او يو غټ كتاب يې د بحر الاسرار في مناقب الاخبار په نامه وكښى، چي بخارا د خاني حال يې له ۱۰۰۶ ق څخه تر ۱۰۵۰ ق پوري په تفصيل كښلى دى.

په دې كتاب كي د افغانستان تاريخ او جغرافيا او بشر پېژندني او اجتماعي احوال مفصل معلومات سته چي خطي نسخي يې د تاشكند او پاريس په كتابخانو كي سته.

﴿ ۱۳۰ ﴾

ميرزا سنگ محمد بدخشي د (تاريخ بدخشان) مؤلف

دا مؤلف د بدخشان و چي په لوړ تاريخ كي يې د بدخشان تاريخي واقعي له ۱۰۶۸ ق څخه تر خپله وخته ۱۳۲۳ ق پوري كښلي دي، يوه

تکمله هم لري چي ملا فضل بيګ روشاني په شلم قرن کي پوري نښلولې ده.
عکسي نسخې يې په ماوراء النهر کي وې چي يوه نسخه يې عکسي هم چاپ سوې ده.

﴿ ۱۳۱ ﴾

هنورام د (تاريخ بلوچستان) مؤلف

دا سړی د شلم قرن په ابتداء کي د انګريزي بلوچستان يو مامور و. چي د بلوچستان يو تاريخ يې په اردو په کوټه کي وکيښ. چي ۱۹۰۷ م کال په لکنهو کي چاپ سو.
دا کتاب د افغانستان او بلوڅو روابط او تاريخي واقعې د بلوڅو شجرو او انسابو سره ښه رانښيي. کله جغرافي او رجالي برخې هم لري.

﴿ ۱۳۲ ﴾

تاريخ قندهار در عصر دراني

په لوړ نامه يو فارسي کتاب د لندن په انډيا آفس نمبر ۳۷۶۹ سته چي د مؤلف نوم يې نه دی معلوم.

﴿ ۱۳۳ ﴾

رای چنرس د (چهار ګلشن) مؤلف

دا سړی په هند کي اوسېدی په ۱۱۷۳ ق کال يې خپل کتاب تاليف کي چي بيا نو د ده لمسي رای بهان منشي په ۱۳۰۴ ق تکميل کړی دی. خطي نسخې يې د هند په علي ګړ او بانکي پور او برټش موزيم کي سته او خورا ګټه ور کتاب دی چي د هند د پښتنو شاهانو تاريخي معلومات لري او د افغاني درانو د وختو دولتي عايدات هم په شرقي ولاياتو، لکه لاهور او ملتان کي ښيي.

﴿ ۱۳۴ ﴾

عصمت الدين د (خلاصة الاخبار) خاوند

دا سړی د محمداسماعيل زوی او د مير محمد لمسی و چي د امير دوست محمد خان لنډ احوال يې تر ۱۲۵۴ ق پوري په فارسي کښلی و او دوې خطي نسخې يې د بنګال په ايشياټک سوسايټي کي وي. چي په نهم قرن کي ليکل سوي وي.

﴿ ۱۳۵ ﴾

سيد محمد طباطبايي اصفهاني د (نسب نامه افاغنه) مؤلف

دا مؤلف په ديرلسم قرن کي د ايران اوسېدونکی و چي د انګريزانو د سفير هنري اليس په خواهش يې په ۱۲۲۴ ق يو کتابګوټی د (نسب نامهٔ افاغنه و کيفيت حکومت آنها) په نامه وکيښ، چي د افغانانو لنډ تاريخ او د دوی حکومت پر پاريس باندي بيانوي او د افغانستان د ښارو او اقوامو او قبيلو شرح لري، چي يوه خطي نسخه يې د بنګال د ايشيايي ټولني په کتابخانه کي وه، د ۱۲۲۴ ق کال ليک.

﴿ ۱۳۶ ﴾

ثاقب د (تاريخ افاغنه) ليکوال

مؤلف يې محمد شهاب الدين خان ثاقب دی، چي د ۱۹۰۰ م په شاوخوا کي د هند له پښتني کورنيو څخه يو ليکوال و او دا کتاب يې په دوه ټوکه کي په اردو ژبه د لاهور په حميديه پريس کي په ۱۳۲۳ ق کال چاپ کی. لومړی ټوک ـ ۱۲۴ مخه، دوهم ټوک ـ ۲۱۴ مخه.
دغه کتاب هم د افغانانو د اسرائيليت عنعنوي داستانونه لري خو ډيري داسي خبري هم پکښې سته، چي تاريخي اړخ يې ټينګ ښکاري او د

افغانانو د اولیاوو احوال یې د نعمت الله لـه مخزن افغاني څخه را اخیستي دي.

﴿ ۱۳۷ ﴾

احمد د (معدن اخبار احمدي) لیکوال

احمد بن بهبل د جانګیر په وختو د ۱۰۲۸ ق په حدودو کې دغه کتاب په دوه توکه کې کښلی او د شرق عمومي تاریخ دی، چې د هند د افغاني شاهي کورنیو لودیانو او سوریانو احوال هم پکښې سته، د کابل په ارشیف کې یې هم یوه خطي نسخه سته، د برټش موزیم او انډیا آفس نسخې یې هم معلومي دي.

﴿ ۱۳۸ ﴾

محمد بدر الرحمن د (واقعات دراني) مؤلف

دا کتاب د درانو د سلطنت تاریخ دی، لـه احمدشاهه د شاه شجاع تر قتله ۱۲۵۷ ق پورې چې د افغان او انګریز لومړی جنګ لا جاري و. د هند په کانپور کې چاپ سوی دی او د طبع تاریخ نه لري.